



Овај пројекат  
финансира  
Европска унија



**#EY  
ЗА ТЕБЕ**

# **ТЕМАТСКИ ИЗВЕШТАЈИ И ИСКУСТВА О TORTURI, НЕЧОВЕЧНОМ И ПONIŽAVAJUĆEM POSTUPANJU**



**YUCOM**  
Комитет правника за људска права



Канцеларија за сарадњу  
са цивилним друштвом



**TEMATSKI IZVEŠTAJI I ISKUSTVA O  
TORTURI, NEČOVEČNOM I  
PONIŽAVAJUĆEM POSTUPANJU**

**Međunarodna mreža pomoći IAN  
Beograd 2019**

Ova publikacija deo je projekta Borba protiv torture i nekažnjivosti koji zajednički realizuju Međunarodna mreža pomoći IAN i Komitet pravnika za ljudska prava YUCOM. Projekat finansijski podržavaju Evropska unija, kroz Evropski instrument za demokratiju i ljudska prava (EIDHR) i Kancelarija za saradnju sa civilnim društvom Vlade Republike Srbije.

Opšti cilj projekta je doprinos iskorenjivanju torture i nekažnjivosti u srpskom društvu i lečenju posledica torture.

Specifični ciljevi su:

- Borba protiv torture i nekažnjivosti praćenjem sprovođenja Akcionog plana za poglavlje 23 i zalaganjem za zakonodavne promene.
- Obezbeđivanje adekvatnog pravnog leka i rehabilitacije žrtava kroz kampanju za pravo na rehabilitaciju i obeštećenje.
- Obezbeđivanje sveobuhvatnog i efikasnog programa rehabilitacije za žrtve.

Projekat se sprovodi od 1. decembra 2017. do 30. novembra 2019. godine.

# **TEMATSKI IZVEŠTAJI**

**PRISILNO MOBILISANE IZBEGLICE  
KORISNICI PSIHIJATRIJSKIH USLUGA**



## Prisilno mobilisane izbeglice

*Erdut, u zoru. Pod mesečinom, ljudi u šlemovima, pod puškama. Železnički most i Dunav koji se beli. Tišinu prolamaju urlici: „Van! Van! Izdajnici srpski, majku vam jebem! Pobićemo vas, poklaćemo! Trk! Trk! U stroj!”*

*Pendreci sa svih strana lete po glavama ljudi. Pucaju bubne opne od udaraca, puca po glavama. Hiljade ljudi autobusima još uvek pristižu u Erdut.*

*Pod vedrim nebom stoje četiri stolice, pored stolica četiri berberina. Šišanje do glave traje oko pola minuta. U sedam je dizanje zastave. Arkan se obraća: „Pomaže Bog, srpski dobrovoljci! Vi ste sada srpski dobrovoljci. Majku vam jebem, što ste izdali Krajinu!”*

*U stroju na hiljade ljudi. Nikud se ne može iz stroja. Kazne su strašne. Dok se diže zastava izaberu jednog, vežu za stub i biju - dvadesetpet batina. Svi moraju gledati kad se čovek, pod pendrecima, uvija kao crv. Kazne su razne. Vezivanje za topole pored Dunava. Skinu čoveka do pojasa. On obgrli topolu rukama, pa mu stave lisice. Noći uz Dunav su studene, pune komaraca. Čoveka golog poliju hladnom vodom.<sup>1</sup>*

U moru krvavih i sramotnih događaja kojima su na ovim prostorima devedesete godine prošlog veka bile serijski preplavljene, jedna od epizoda odigrala se leta 1995. u Srbiji. Ta epizoda nije bila najkrvavija od svih, ali sigurno jeste bila jedna od najmučnijih (Turudić, 2018).

Opšte su poznate okolnosti pod kojima je više od 700.000 ljudi napustilo teritoriju Republike Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Opšte su poznate i nesreće i patnje koje su ovi ljudi pretrpeli tokom pokušaja da stignu u Srbiju. Svima njima se nakon dolaska na teritoriju Republike Srbije barem na trenutak učinilo da su stigli na mesto gde ne moraju da strahuju za sopstvenu bezbednost i bezbednost svojih porodica. Pored njihovog ličnog uverenja, ovakvu vrstu bezbednosti garantovali su im kako domaći tako i međunarodni pravni propisi. Nažalost po sve, ovo nije bila prepreka organima Republike Srbije, tačnije organima Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srbije (MUP RS) da u periodu od juna do septembra 1995. godine liše slobode i sprovedu preko državne granice oko 10.000 izbeglih i prognanih lica na teritoriju Republike Hrvatske i Bosne i Hercegovine, dakle na teritoriju s koje su ta lica prethodno izbegla (Šivert, 2006).

Hapšenja su se odvijala svuda – po izbegličkim centrima, stanovima, studentskim domovima, samačkim hotelima, na ulicama, u vozilima grad-

skog prevoza, vozovima, autobusima... Bilo je očigledno da je ovaj šinter-ski lov na ljude koji se odvijao javno, pred očima bezbrojnih svedoka, organizovala država Srbija, ali za ondašnje državne medije, poput tadašnjeg RTS-a, „Politike“, „Politike ekspres“, prisilna mobilizacija nije postojala (Turudić, 2018).

Pripadnici MUP-a Republike Srbije su pod izgovorom da moraju da obave informativni razgovor ili da provere podatke, i uz pretnju da će u suprotnom upotrebiti silu, nezakonito lišavali slobode i odvodili u lokalne stanice policije one kojima je mesto rođenja bilo u Hrvatskoj ili Bosni (ili su sa Hrvatskom i Bosnom imali bilo kakvu vezu). Odatle su ih nakon par sati zadržavanja uz oružanu pratnju i preteće postupanje sprovodili preko državne granice. Jedni su prebacivani u mesto Erdut u Istočnoj Slavoniji, gde se nalazio kamp Srpske dobrovoljačke garde pod komandom Željka Ražnatovića Arkana, a drugi preko Bijeljine i Janje za Manjaču u Republiku Srpsku, takođe u kamp Srpske dobrovoljačke garde. U kampu su bili izloženi malteretiranju i poniženjima. Metode „kažnjavanja“ kojima su bili podvrgnuti za „prestupe“ koje nisu počinili duboko su vređale ljudsko dostojanstvo. Terani su da trče u krug, noseći kamen težak i po 20 kilograma nazvan „Gospodin Disciplina“, kojem su morali da se poklone pre nego što ga uzmu i da to isto ponove prilikom spuštanja. Zatvarani su i vezivani u pseće kućice i terani da se oglašavaju lajući poput psa. Goli do pasa vezivani su za jarbole od zastava i po više dana (Šivert, 2006). Šamarani, šutirani, udarani čvrstim predmetima, palicama ili kundacima pušaka.. Ovo nasilje primenjivalo se kao instrument prinude prema izbeglim i prognanim licima i imalo je za cilj ulivanje straha i slamanje njihove ličnosti.

Posle ovakvog „disciplinovanja“, koje je ponekad trajalo i do mesec dana, ali najčešće sedam do petnaest dana, „mobilisani“ su, često slabo naoružani i odeveni, upućivani ili u jedinice za kopanje rovova ili direktno na front, u prvu borbenu liniju, pod budnim okom Arkanovih gardista koji su ostajali u trećoj liniji. Mnogi od ovih nevoljnih vojnika nikad se nisu vratili iz Erduta. Ostali i danas nastoje da, na ovaj ili onaj način, žive sa iskustvima koja su tamo doživeli. Ne znamo koliki broj u ovim nastojanjima nije uspeo (Radović, 2006).

Vojni efekti mobilizacije su bili zanemarljivi i potpuno je jasno da je ona, s vojne tačke gledišta, bila besmislen i uzaludan čin. S ljudske tačke gledišta, mobilizacija je proizvela nepotreban gubitak života i zdravlja, i nepotrebnu duševnu patnju čije će se psihijatrijske (te stoga i socijalne) posledice još zadugo osećati (Radović, 2006).

Prisilna mobilizacija bila je dodatni stres za većinu ratnih veterana. Mnogi od tih ljudi - tačnije, većina - učestvovali su u ratu u Hrvatskoj od 1991.



godine i za to vreme su bili izloženi različitim vrstama ratnih stresora. Neki su učestvovali u borbama, neki su bili angažovani u okviru radne obaveze u ratu ili civilnoj zaštiti, a nekoliko ih je bilo i u zarobljeništvu. I samo izbeglištvo spada u visoko stresno iskustvo. Kod većine klijenata, prisilno mobilisanih izbeglica, koji su se javili IAN Centru za rehabilitaciju žrtava torture (CRŽT) registrovane su sekvele posttraumatskih sindroma ili jasno ispoljene kliničke slike posttraumatskog stresnog poremećaja (PTSP). Karakteristični simptomi ovog poremećaja podeljeni su u tri grupe. U prvoj grupi su simptomi ponovnog preživljavanja traume, kroz prisilno sećanje, košmarne snove, i psihičku i telesnu uznemirenost koja prati prisećanje. Druga grupa simptoma odnosi se na izbegavanje sećanja, situacija ili ljudi koji podsećaju na traumu, uz osećanje gubitka sposobnosti za adekvatnu komunikaciju s ljudima, zbog čega se ovi ljudi povlače i usamljuju, osećaju gubitak interesovanja i pad doživljaja zadovoljstva. Treću grupa simptoma karakterišu poremećaj spavanja, povišena razdražljivost i izlivi besa, dekoncentrisanost, preterana opreznost i pojačana reakcija trzanja. Ovi simptomi dovode do značajnog poremećaja na planu socijalnog i profesionalnog funkcionisanja. Kod nekih je PTSP nastao uglavnom zbog stresora i trauma tokom prisilne mobilizacije, a kod nekih je prisilna mobilizacija pokrenula ponovno preživljavanje potisnutih ratnih trauma. Obuka kojoj su bili podvrgnuti bila je prožeta fizičkim zlostavljanjem i ponižavanjem i, u celini, imala je elemente torture (Samardžić, 2006).

Više nego neke druge forme traumatskih događanja, npr. one izazvane prirodnim ili tehnološkim nesrećama, interpersonalna trauma uzdrmava duboke i rano formirane temelje međuljudskih odnosa, i pretili da pojedinca na duže vreme, pa i trajno, liši osećanja sigurnosti, privrženosti i spontanog deljenja emocija s drugim ljudima. Ono što je čini posebno problematičnom je aspekt namernog nanošenja patnje. Tortura, kao poseban vid političkog nasilja, predstavlja ekstremnu primenu sadističkih obrazaca u interpersonalnim odnosima, koji za posledicu mogu imati ne samo psihijatrijske poremećaje, već veoma često snažne i dalekosežne negativne posledice po ukupno psihosocijalno funkcionisanje žrtve (Samardžić, 2006). Ovo je naročito uočeno u psihoterapijskoj grupi torturiranih, među kojima je određen broj članova bio i prisilno mobilisan, a koja je vođena u IAN Centru za rehabilitaciju žrtava torture. Članovi ove grupe bili su ljudi koji su u svom životu iskusili dramatične i traumatične događaje, i ti događaji su, u najnegativnijem mogućem smislu, zauvek promenili njihove živote. Iskustvo torture, a za većinu članova, i naknadno iskustvo prisilne mobilizacije od strane policije zemlje u kojoj su nakon izlaska iz logora potražili spas, stavlja u centar zbivanja stepen oštećenja poverenja u drugog. Sama činjenica da je ova grupa osnovana, zaživela i opstala budi nadu da šteta koja im je učinjena na psihološki i svaki drugi način nije nerazrešiva, koliko god da su problemi tih ljudi u mnogim

fazama života ove grupe izgledali nesavladivi. Potreba za razumevanjem, brigom, podrškom, poštovanjem, interesovanjem za njih i njihove živote, potreba da se povrati nada u drugog čoveka, da se preuzme kontrola nad sopstvenim životom, da se tuga prevlada i da se krene dalje, nađe novi smisao, povrati poverenje, samopoštovanje i oseti sigurnost primarne su psihološke potrebe članova ove grupe. Traumatska iskustva kao što su rat, a naročito tortura, bude mnoštvo složenih osećanja s kojima je teško izaći na kraj, koja je teško obraditi i integrisati u celokupno životno iskustvo na takav način da više ne budu preplavljujuća i oštećujuća. Traume ovog tipa, nastale kao posledica ljudske akcije, iz temelja narušavaju bazično poverenje u ljude i osećanje sigurnosti, koji su i te kako potrebni za normalno životno funkcionisanje (Cvetković i sar., 2006).

Najveći broj klijenata - žrtava prisilne mobilizacije - koji su se javili u IAN CRŽT navodili su osećanje razočaranja koje još uvek imaju zbog toga što nisu očekivali da će biti hapšeni i zlostavljani "od svojih". Bili su iznenađeni i brutalnošću ljudi koji su ih zlostavljali; nisu mogli da nađu objašnjenje za takve postupke, posebno zato što su oni i njihovi mučitelji pripadali istom nacionalnom korpusu. Ovakva percepcija traumatskog iskustva otežavala je njegovo emocionalno i kognitivno procesuiranje (Samardžić, 2006).

*Najteže mi je palo izdajstvo koje sam doživeo ovde, da mene, ratnog veterana i invalida, tamo neki arkanovci privode i maltretiraju, govoreći mi da sam izdajnik i kukavica.<sup>2</sup>*

Socijalno-politički aspekt i okruženje u kojem se događala prisilna mobilizacija tj. tortura daju poseban pečat ovom fenomenu. U vreme kada je vršena prisilna mobilizacija uglavnom nije bilo glasova protiv toga, sem retkih, koji su pripadali nekim nevladinim organizacijama, ili su ti glasovi bili zaglušeni tadašnjim, uglavnom zloupotrebljenim, političko-propagandističkim stavovima o „nacionalnim interesima“ (Samardžić, 2006).

Prisilnom mobilizacijom izbeglica u leto 1995. godine tadašnje vlasti su počinile masovno kršenje ljudskih prava barem u dva vida: a) sam čin prisilnog vraćanja izbeglica na područje gde njihov život ili sloboda mogu biti ugroženi, kao takav, predstavlja ozbiljno kršenje ljudskih prava; b) način na koji su službenici Republike Srbije (ili lica pod njihovom kontrolom) postupali s prinudno mobilisanim - a pre svega sa onima poslanim u Erdut - predstavlja masovno i teško kršenje ljudskih prava (Radović, 2006). Republika Srbija ne samo što nije obezbedila nužnu zaštitu izbeglih/prognanih

---

<sup>2</sup> Prema Cvetković i sar., 2006

lica na svojoj teritoriji, u skladu sa Konvencijom o pravima izbeglica i Zakonom o izbeglicama, već je preko svojih organa izložila te ljude upravo onim opasnostima od kojih su i pobegli da bi stekli status izbeglog/prognanog lica (Šivert, 2006).

Od oko 10.000 prinudno mobilisanih izbeglica, samo oko 1.000 je u zakonom propisanom roku podnelo tužbe za naknadu nematerijalne štete. Razlog tome bio je strah od daljih progona od strane režima Slobodana Miloševića, kao i strah od Arkana i njegovog komandnog kadra. Nije bez značaja ni činjenica da je reč o prognanim licima koja su, zbog loše ekonomske situacije u Republici Srbiji, bila prinuđena da se bore za golu egzistenciju i da većina njih nije imala materijalnih sredstava i informacija o tome da bi parnične postupke za naknadu pretrpljene nematerijalne štete trebalo pokrenuti u zakonom propisanim rokovima (Šivert, 2006). Za one retke koji su dobili naknadu, visina odštete uglavnom nije prelazila hiljadu evra!

Skoro dvadeset i pet godina nakon ovih događaja, oni ostaju nepoznata za većinu stanovništva Srbije. Prisilno mobilisani nisu priznati kao civilne žrtve rata, a država Srbija nije uradila ništa po pitanju njihove rehabilitacije i kompenzacije.

Kompenzacija nije novac. To je reparacija za načinjenu štetu. Od oblika kompenzacije, ili količine novca, mnogo je važnija jasna odluka da žrtvama treba priznati da je nad njima počinjen zločin.

*„Iskreno, to mi uopšte nije važno (novac); ono što mi mnogo znači je da se neko, nakon svih ovih godina, uopšte setio toga šta su nam radili.”<sup>3</sup>*

Ali pre toga mora da postoji šira, jasnija politička volja da se ono što je učinjeno nazove pravim imenom, da se javnost odredi prema ovakvim zločinima, ili uopšte prema ratu koji se desio. Na socijalnom nivou pitanje „Ko je kriv?” nikad nije dobilo odgovor, i institucije kao da pokušavaju da ga ignorišu i nastave život nastojeći da negiraju stvarnost prošlosti. Institucije sistema, koje bi trebalo da štite narod od države, a ne državu od naroda, nemaju dovoljan stepen nezavisnosti niti slobode (i zrelosti) da sprovode „pravo”: dok se to ne desi, kroz dugotrajnu reformu svih institucija države, socijalno preispitivanje prošlosti i razvoj mehanizama za zaštitu slabih, ne preostaje nam ništa drugo nego da (raznim mehanizmima, pokretima, akcijama, projektima) tražimo „pravdu”. (Jović, 2006).

---

<sup>3</sup> Prema Jović, 2006.

## Literatura:

1. Cvetković J., Đorđević B., Špeh S. (2006). *Grupna psihoterapija pacijenata sa iskustvom torture i prisilne mobilizacije* u Opačić G., Jović V., Radović B., Knežević G. (Ur.) (2006). *Posledice prinudne mobilizacije izbeglica 1995. godine*, IAN Međunarodna mreža pomoći, Beograd
2. Jović V. (2006). *Psihoanalitički osvrt na pitanja kompenzacije prisilno mobilisanih izbeglica*, u Opačić G., Jović V., Radović B., Knežević G. (Ur.) (2006). *Posledice prinudne mobilizacije izbeglica 1995. godine*, IAN Međunarodna mreža pomoći, Beograd
3. Radović B., (2006). „Oni“ su ih hteli, a „on“ nije: O kontekstu, organizaciji i sprovođenju prinudne mobilizacije izbeglica u Srbiji 1995. godine u Opačić G., Jović V., Radović B., Knežević G. (Ur.) (2006). *Posledice prinudne mobilizacije izbeglica 1995. godine*, IAN Međunarodna mreža pomoći, Beograd
4. Samardžić R. (2006). *Prisilna mobilizacija ratnih veterana izbeglica kao rizik za dodatnu psihičku dekompenzaciju* u Opačić G., Jović V., Radović B., Knežević G. (Ur.) (2006). *Posledice prinudne mobilizacije izbeglica 1995. godine*, IAN Međunarodna mreža pomoći, Beograd
5. Šivert M. (2006). *Naknada štete u slučajevima prinudno mobilisanih izbeglica* u Opačić G., Jović V., Radović B., Knežević G. (Ur.) (2006). *Posledice prinudne mobilizacije izbeglica 1995. godine*, IAN Međunarodna mreža pomoći, Beograd
6. Turudić M. (2018). *Varljivo leto '95* <https://crtv.ian.org.rs/ali-2/>

# Korisnici psihijatrijskih usluga

*Prvo, to je fizička sedacija, kada te vežu za krevet. Onda hemijska sedacija, kada pijete ogromnu količinu lekova da ne znate za sebe. Zatim iskustvo da vas u 'Lazi' niko ništa ne pita, niti nešto uzima u obzir. Nešto se desi, lekar pita tehničara, sestru, niko pacijenta ne pita 'šta si uradio, kako?', to njih ne zanima. I četvrto, kažnjavanje injekcijama, to sam doživio i ja i neki drugi pacijenti. Na primer, pijem tri puta dnevno tabletu bensedina, tehničar sam promeni i da mi injekciju. To je jako stresno iskustvo.<sup>4</sup>*

*Dragan Jugović, Korisnik psihijatrijskih usluga*

Koncept zaštite mentalnog zdravlja u zajednici nastao je kao odgovor na nedostatke bolničkog (azilnog) lečenja i zloupotrebu prava obolelih, a istorijski se tumačio na različite načine: kao zaštita van velikih institucija, označavao je profesionalne usluge van bolnica, zaštitu od strane zajednice i normalizaciju svakodnevnog života. Njegovu osnovu čini ideja da se mentalno oboleli ne isključuju iz društva (porodice, zajednice) preko dugotrajnih i ponavljanih ili nekada doživotnih hospitalizacija u psihijatrijskim bolnicama ili smeštanjem u ustanove socijalne zaštite, nego da se pomoć, lečenje i rehabilitacija pružaju u mestu boravka, u stalnoj saradnji sa zajednicom. Ovaj koncept je povezan i sa idejom o zaštiti prava mentalno obolelih osoba kao i sa procesom deinstitutionalizacije u psihijatriji – čiji bi trebalo da bude željeni ishod. On podrazumeva razvoj službi za zaštitu mentalnog zdravlja u zajednici koje treba da obezbede sveobuhvatno lečenje i zaštitu pacijentima u sredini u kojoj oni žive i koje će biti lako dostupne pacijentima i njihovim porodicama. U cilju maksimalno moguće resocijalizacije mentalno obolelih osoba, nameće se transfer svih pozitivnih funkcija institucije na nivo zajednice, ali bez ponavljanja njihovih negativnih aspekata. (Jović i sar, 2016.)

Organizacija psihijatrijskih ustanova u Srbiji bitno se razlikuje od načina na koji su one bile ustrojene u drugim evropskim zemljama pre formiranja službi za zaštitu mentalnog zdravlja u zajednici. U njima je osnovno lečenje bilo u velikim psihijatrijskim bolnicama u kojima su azilirani pacijenti, vrlo često u jako lošim uslovima i potpuno obespravljani, ostajali do kraja života. U Srbiji je, međutim, tokom šezdesetih godina organizacija zdravstvenih službi pretrpela veliku transformaciju kroz razvoj domova zdravlja, čime se povećala dostupnost, obezbedila jako dobra pokrivenost i definisale nadležnosti. Tako su i u psihijatrijskom sistemu, pored specijalnih bolnica za psihijatrijske bolesti (azilarnog tipa), paralelno oformljene psihijatrijske služ-

---

<sup>4</sup> Iz teksta Momira Turudića - *U potrazi za sadržajem života*

be u opštim bolnicama sa psihijatrijskim odeljenjima, specijalističko-konsultativnim ambulantama, dispanzerima i dnevnim bolnicama, a u univerzitetskim centrima i klinike i instituti za psihijatriju. U Srbiji postoje četiri specijalne bolnice za psihijatrijske bolesti: „Gornja Toponica“, Niš, „Dr Slavoljub Bakalović“, Vršac, „Sveti Vrači“, Novi Kneževac i „Kovin“. Po istom principu funkcionise i Klinika za psihijatrijske bolesti „Dr Laza Lazarević“, sa odeljenjem u Padinskoj skeli. U jednom broju domova zdravlja takođe postoje psihijatrijske ambulante, koje nisu u potpunosti zatvorene. Ovakva organizacija službi, gde psihijatrijske bolnice predstavljaju klasične azile sa svim njihovim negativnim stranama, a psihijatrijske službe u opštim bolnicama, na klinikama i jednom broju domova zdravlja prihvataju neke od principa zaštite mentalnog zdravlja u zajednici, predstavlja neku vrstu amalgama koji sa jedne strane omogućava kvalitetnije lečenje za veliki broj obolelih, a sa druge strane održava lažnu sliku da mi imamo savremenu psihijatrijsku zaštitu. U praktično svim razvijenim zemljama proces razvoja zaštite mentalnog zdravlja u zajednici je daleko odmakao i oni imaju već višedecenijsko iskustvo i podatke o prednostima ovakvog vida lečenja. Svaka zemlja razvija različite oblike (npr. u Italiji su razlike prisutne i među regionima), ali su svima zajednički isti principi (npr. dostupnost, najmanje restriktivni oblik, itd.). Oblici službi su veoma različiti i stalno se menjaju i unapređuju; praktično nigde ne postoje centralizovane institucije koje potpuno preuzimaju celokupnu brigu, uvek je to pluralističko, interdisciplinarno i koordinisano zbrinjavanje orijentisano na potrebe. U svim modelima koje smo imali priliku da vidimo, važan naglasak je na ljudskim pravima – advokatu pacijenata, savetu pacijenata, monitoringu, sudskim mehanizmima zaštite, itd. Danas više ne postoji nijedna ozbiljna institucija koja osporava neophodnost transformacije bolnica u zaštitu mentalnog zdravlja u zajednici; međutim, postoji mnogo iskrivljenih poruka protiv kojih je potrebno boriti se čisto naučnim dokazima. Primedbe koje se čuju u našoj profesionalnoj sredini svode se na obezvređivanje pristupa („propao eksperiment“, „ispraznili bolnice, napunili zatvore“), netačnim navodima („svuda se ponovo otvaraju bolnice“), itd. Takođe, akademska psihijatrija skoro potpuno ignoriše pitanje zaštite mentalnog zdravlja u zajednici, te se tako ono i ne spominje u vodećim udžbenicima koji se koriste u obrazovanju studenata medicine i psihologije kao i srodnih struka. Promovišući principe evidence-based medicine sada je moguće da se govori i o višedecenijskim pokazateljima efikasnosti ovakvog pristupa. (Jović i sar, 2016.)

Reforma sistema zaštite mentalnog zdravlja u Srbiji započeta je još početkom 2003. godine, kada je Ministarstvo zdravlja osnovalo Nacionalnu komisiju za mentalno zdravlje. Glavne aktivnosti vezane za reformu bile su deo projekta Pakta za stabilnost Jugoistočne Evrope. Strategija razvoja zaštite mentalnog zdravlja usvojena je u januaru 2007. godine i možemo

reći da je ovo jedini dokument koji jasno podržava transformaciju psihijatrijskih ustanova u službe za mentalno zdravlje u zajednici. Ipak, Strategija nikada nije zaživela u praksi, kao ni Akcioni plan koji je uz nju pripremljen, a proces deinstitucionalizacije u Srbiji je i danas, nakon više od 16 godina od početka reformi, na samom početku. Prvi pilot Centar za zaštitu mentalnog zdravlja u zajednici u Srbiji osnovan je u okviru pomenutog projekta Pakta za stabilnost u Nišu, opština Medijana, administrativno u okviru Specijalne psihijatrijske bolnice „Gornja Toponica“. Iako je Centar sa uspehom radio nekoliko godina i omogućio određenom broju pacijenata da se vrate u porodice i zajednicu, zbog nedostatka političke podrške i stava stručne javnosti prema reformama, održivost centra nije postignuta, već je i urušena u godinama nakon projekta.

U maju 2013. godine usvojen je novi *Zakon o zaštiti osoba s mentalnim smetnjama* koji je predstavljen kao vrlo važan korak ka reformi, ali ovaj zakon suštinski ne podržava proces transformacije postojećeg sistema u zajednicu. Zakon podrazumeva da se u postojećim zdravstvenim ustanovama obrazuju posebne organizacione jedinice koje obavljaju poslove zaštite mentalnog zdravlja u zajednici. Dalje, zakon i dalje podržava izolaciju i fizičko sputavanje pacijenata koji se u praksi često koriste kao metode kažnjavanja, a ne samo „lečenja“. Elektrokonvulzivna terapija je takođe dozvoljena. Organizacije civilnog društva, uključujući IAN, kao i Zaštitnik građana dali su svoje komentare na nacrt novog zakona, međutim, ti komentari nisu uvaženi.

Sa druge strane, u zakon jesu inkorporirana osnovna načela savremenog pristupa lečenju osoba sa mentalnim smetnjama. To istovremeno znači da su svi akteri koji učestvuju u kreiranju i otvaranju novih službi za mentalno zdravlje u zajednici, dužni da obezbede da svako lice sa mentalnim smetnjama ima humani tretman, uz puno poštovanje njegovog dostojanstva, a s druge strane, moraju da ga zaštite od svakog zlostavljanja, zanemarivanja, eksploatacije, zloupotrebe ili ponižavajućeg postupanja. Zakon garantuje licima sa mentalnim smetnjama pravo na zaštitu i unapređenje mentalnog zdravlja kroz prevenciju, negu, lečenje i psihosocijalnu rehabilitaciju u odgovarajućim zdravstvenim i drugim ustanovama, ali i oporavak i uključenje u porodičnu, radnu i društvenu sredinu, uz uvažavanje njihovog izbora; posebno je važno naglasiti da pacijenti/korisnici usluga imaju pravo na jednake uslove lečenja kao i drugi korisnici zdravstvenih usluga, i to u najmanje restriktivnoj okolini i uz primenu najmanje restriktivnih i prinudnih medicinskih postupaka. Zaposleni u službama i centrima za mentalno zdravlje u zajednici moraju biti posvećeni ostvarivanju građanskih, političkih, ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava korisnika, jer je to sastavni deo celokupnog tretmana koji treba da dovede do najboljeg mogućeg ishoda i dobrobiti za osobu sa mentalnim poremećajem. (Jović i sar, 2016.)

Iako je prošlo više od šest godina od usvajanja zakona, konkretni koraci u implementaciji su izostali. Ni sam zakon, a ni prateći pravilnici ne daju nikakav vremenski okvir za otvaranje organizacionih jedinica za zaštitu mentalnog zdravlja kojeg bi ustanove trebalo da se pridržavaju. Tako da za sada imamo samo 4 ustanove koje su napravile prve korake ka otvaranju centara za mentalno zdravlje. To su Dom zdravlja u Kragujevcu, Dom zdravlja u Somboru, Specijalna psihijatrijska bolnica „Dr Slavoljub Bakalović” iz Vršca i Specijalna psihijatrijska bolnica „Sveti Vrači” iz Novog Kneževca.

U nedostatku odgovarajućih usluga u zajednici, najveći broj osoba sa problemima mentalnog zdravlja u Srbiji „osuđen” je na lečenje u psihijatrijskim bolnicama. U poslednjih desetak godina situacija u ovim bolnicama se poboljšala - smanjen je broj kreveta, kao i prosečan broj dana po hospitalizaciji. Mnoge zgrade i objekti su renovirani, a započete su i neke aktivnosti psihosocijalne rehabilitacije. Ipak, ove bolnice, same po sebi i dalje predstavljaju razlog za brigu. Brojni su izveštaji međunarodnih tela, Nacionalnog mehanizma za prevenciju torture (NPM) i lokalnih nevladinih organizacija koji pokazuju stanje u ovim institucijama. Uslovi života u tim bolnicama variraju od bolnice do bolnice i od odeljenja do odeljenja. Uslovi na nekim odeljenjima su toliko loši i nehumani da bi sam boravak na njima duže vreme mogao da se tretira kao nečovečno i ponižavajuće postupanje. Pod tim uslovima podrazumevamo prenatrpene sobe sa više od 10, ponekad i 20 kreveta, nedostatak ormarića za čuvanje ličnih stvari, toaleta i kupatila bez vrata ili zavesa, stare i ruinirane prostorije, vlagu itd. Na nekim odeljenjima pacijenti umesto dnevne odeće nose pidžamu. Praksa u nekim od ustanova ne poštuje privatnost, individualnost i dostojanstvo pacijenata. Lečenje se uglavnom zasniva na farmakoterapiji, dok je primena psihoterapijskih metoda vrlo ograničena. Kontakt sa pacijentima je institucionalizovan (konzilijum, jutarnje vizite), a pacijenti se ne uključuju u odlučivanje po pitanjima njihovog lečenja, prijema ili otpusta. Rad psihologa u svim bolnicama uglavnom je povezan sa psihodijagnostikom, što im ostavlja malo vremena za individualni ili grupni rad sa pacijentima. Pored toga, broj psihologa i drugih medicinskih saradnika (socijalni radnici, radni terapeuti) nije dovoljan; obično jedan psiholog i jedan socijalni radnik moraju da pokriju nekoliko odeljenja. Još uvek možemo videti pacijente koji su omamljeni sedativima, što dovodi do zaključka da su predozirani lekovima. Programi psihosocijalne rehabilitacije su takođe loši. Primjenjuju se neki oblici rada i radne terapije, ali je uključena samo manjina pacijenata. Individualni planovi oporavka primenjuju se samo formalno. Lekari rutinski popunjavaju pripremljene formulare za svakog pacijenta, ali bez odgovarajućeg procesa kreiranja i primene tih planova, pri čemu pacijenti i članovi porodice nisu uključeni. Prema proceni osoblja koje radi u bolnicama, oko polovina pacijenata bila bi sposobna za samostalan život u zajednici. Veli-



ki broj pacijenata nema podršku porodice i nema gde da se vrati, te samo iz socijalnih razloga (bez medicinske indikacije) ostaju dugo u bolnici. Zbog nedostatka podrške u zajednici, vrlo često pacijenti nakon napuštanja bolnice jednostavno prestanu da uzimaju lekove što postepeno dovodi do vraćanja simptoma i posledično do ponovne hospitalizacije.

*A kada izađe iz bolnice, pacijent nema nikakav sadržaj. Mi se uglavnom zatvaramo u kuću, prijatelji nas ostave, komšiluk nas uopšte ne zarezuje, a i u porodici smo obično...gurnuti u stranu. A pacijentu treba psihoterapija... D.Jugović<sup>5</sup>*

---

<sup>5</sup> Iz teksta Momira Turudića - *U potrazi za sadržajem života*

# Nalazi međunarodnih i nacionalnih tela za prevenciju torture

**Evropski komitet za sprečavanje mučenja i nehumanog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja (CPT)** poslednji put je posetio neku psihijatrijsku bolnicu u Srbiji prilikom svoje posete našoj zemlji 2015. godine. U pitanju je bolnica „Dr Slavoljub Bakalović“ iz Vršca. Izveštaj o toj poseti objavljen je u junu 2016.

Zapažanja delegacije CPT-a su sledeća:

## **Nehumano i/ili ponižavajuće postupanje**

Delegacija je zapazila da osoblje koje radi u izazovnom okruženju sa velikim brojem ljudi koji imaju kompleksne potrebe, generalno ima brižan pristup prema pacijentima u bolnici. Uprkos tome, delegacija je primila određene navode o namernom fizičkom zlostavljanju pacijenata od strane pojedinih članova osoblja, koje se sastojalo pre svega od šamaranja, kao i navode o verbalnim uvredama.

Većem broju pacijenata na O odeljenju (u vreme posete ih je bilo 30), na kome su smešteni pacijenti koji pored psihijatrijske bolesti imaju i intelektualne poteškoće, bio je potreban stalni nadzor. Međutim, broj osoblja je nedovoljan - tokom dana prisutna su dva do tri člana osoblja, dok je noću bio prisutan samo jedan muški tehničar. Zbog toga se noću neki pacijenti fizički sputavaju, jer bi inače, po rečima osoblja, lutali okolo i u nekim slučajevima napadali druge pacijente.

## **Uslovi boravka u bolnici**

Iako su neka odeljenja renovirana, generalni utisak je da su enterijeri odeljenja bezlični (bez fotografija, slika ili ličnih predmeta) i bez ikakve dekoracije. Lični prostor je skučen – veliki broj kreveta na malom prostoru; mnogi pacijenti nemaju ormare ili noćne ormariće. Na prozorima nije bilo zavesa ili roletni, ali zato na nekim odeljenjima, uključujući i otvorena odeljenja postoje rešetke.

Uslovi na O odeljenju su bili posebno loši. Sobe su bile sterilne, bez ikakvih ukrasa ili bilo kakvog ličnog predmeta i nije bilo ormarića za lične stvari. Bubašvabe su bile svuda po zajedničkoj prostoriji za druženje i osećao se smrad iz tri nehigijenska i prijava toaleta. Pacijenti su spavali ili sedeli na skučenim drvenim klupama postavljenim oko stola za stoni tenis u unutrašnjem zajedničkom delu.

## **Lečenje i aktivnosti**

Najveći broj pacijenata vreme uglavnom provodi gledajući televiziju i spavajući na stolicama i klupama, jer su sobe često zaključane tokom dana.

Medicinski tretman za većinu pacijenata je isključivo zasnovan na farmakoterapiji. Ipak, delegacija je primetila da se u bolnici primenjuje i psihoterapijski pristup, kao i radna i društvena terapija. Postojao je niz rehabilitacionih i radno-terapijskih aktivnosti koje su bile dostupne u nekim od odeljenja. Ipak, na nivou bolnice, mali broj pacijenata učestvuje u ovim aktivnostima.

Takozvani planovi lečenja koji se koriste za svakog pacijenta sastoje se od jedne stranice sa listom od 16 ajtema za proveru. Planovi se revidiraju jednom nedeljno. Jasno je da se takva lista ne može nazvati individualnim planom lečenja.

## **Osoblje**

Broj stručnog osoblja (psihijatri, doktori, psiholozi, okupacioni terapeuti) je nedovoljan i utiče na kvalitet pružene nege.

## **Mere sputavanja**

Delegacija je uočila da se na većini odeljenja mere sputavanje ne koriste često i da se u slučajevima primene poštuju protokoli. Ipak, CPT smatra da svakog fiksiranog pacijenta treba staviti pod neprekidan i direktan nadzor člana osoblja i da bi trebalo ukinuti meru fiksacije kada ona više nije neophodna. Glavna medicinska sestra na odeljenju trebalo bi da bude ovlašćena da okonča fiksaciju pacijenta kako se ne bi čekala dozvola lekara, posebno noću, kada je dostupan mali broj lekara.

Izuzetak je O odeljenje, gde se upotreba fiksacije koristi produženo, do 12 sati ili više. Na primer, teško autističan pacijent bio je produženo fiksiran pet puta tokom pet meseci. Svaki put, pacijent je bio fiksiran za svoj krevet, sa kratkim pauzama svaka dva sata, a noću svaka četiri sata. Ta mera je trajala nekoliko dana i noći, u prisustvu drugih pacijenata i bez stalnog i direktnog praćenja od strane osoblja.

Delegacija je utvrdila da postoji rutinska upotreba injekcija za sediranje na svim odeljenjima, ponekad u kombinaciji sa fizičkim sputavanjem, što nije uvek adekvatno zabeleženo. U nekim slučajevima delegacija je primetila da je injekcija primenjena kao oblik hemijskog sputavanja, a ne u cilju lečenja. Delegacija je primila brojne navode o primeni injekcija van uobičajene terapije; članovi osoblja priznali su da povremeno moraju da smiruju

nasilne, uznemirene ili agresivne pacijente dajući im odgovarajuće lekove. CPT smatra da nema opravdanja za automatsko pribegavanje upotrebi hemijskih sredstava za sputavanje.

Izolacija nije službena mera u bolnici i ne postoji poseban registar izolacije. Međutim, osoblje i pacijenti naveli su da se neformalna izolacija primenjuje na svakom odeljenju, obično u jednoj od soba koja je zaključana tokom dana.

### **Prisilna hospitalizacija**

Uprkos unapređenim zakonskim rešenjima, još uvek nema ograničenja u trajanju prisilnog smeštanja pacijenata. Rok od 24 sata za podnošenje zahteva sudovima za prinudnu hospitalizaciju generalno je poštovan od strane internog konzilijuma bolnice. Sudije dolaze redovno i sprovode saslušanja u prisustvu pacijenata, staratelja (ako postoje) i predstavnika Centra za socijalni rad. Sudovi su obavezni da odluku o prisilnoj hospitalizaciji donesu u roku od tri radna dana od saslušanja. Sud zasniva svoje odluke na veštačenju psihijatra koga je imenovao sud, koji je jedan od lekara bolnice, ali nije lekar dotičnog pacijenta. Delegacija je primetila da nema nezavisnog spoljnog stručnjaka koji je uključen u postupak prisilne hospitalizacije. Delegacija je primetila da pacijenti koji su prisilno hospitalizovani nisu imali efikasnu pravnu pomoć, nisu im pružene kopije odluke suda i nisu bili svesni raspoloživih pravnih lekova. Dalje, neograničeno produženje prinudne hospitalizacije primenjivano je gotovo automatski, uprkos drugačije preporuke medicinskih stručnjaka.

Delegacija je utvrdila da je sistematično produženje mera obavezne hospitalizacije i lečenja dodatna indikacija nedostatka usluga u zajednici potrebnih za pravilnu deinstitucionalizaciju ove grupe ljudi.

Delegacija se susrela sa mnogim pacijentima koji su klasifikovani kao dobrovoljni, ali koji su zapravo nedobrovoljno hospitalizovani. Obrasci saglasnosti koje pacijenti potpisuju prilikom prijema obuhvataju pristanak na bilu koju meru dijagnostike i lečenja, ali ne obuhvataju i saglasnost na hospitalizaciju. Takođe, tekst obrazaca je takav da većina pacijenata ne razume njegovo značenje, kao ni posledice potpisivanja takvog dokumenta.

### **Druga zapažanja od značaja**

Iako su dobili podatak da je prosečna dužina boravka pacijenata u bolnici četiri meseca, članovi delegacije su primetili da je dužina boravka varirala u rasponu od tri dana do preko 30 godina. Mnogi pacijenti su ostajali duže od 10 godina, neki čak decenijama. Većina ovih pacijenata izgubila je porodične i socijalne veze.

CPT poziva srpske vlasti da ubrzaju konkretnu implementaciju strategije za deinstitucionalizaciju, koja treba da uključi uspostavljanje održivih efikasnih usluga u zajednici.

**Nacionalni mehanizam za prevenciju torture (NPM)** uspostavljen je u Srbiji 2012. godine. NPM obavlja posete ustanovama u kojima se nalaze ili se mogu nalaziti lica lišena slobode i ima pravo na nesmetan, nenajavljen i svakodoban pristup ovim ustanovama. Poslove NPM-a obavlja Zaštitnik građana u saradnji sa Pokrajinskim ombudsmanom i civilnim društvom. IAN je deo NPM od 2012.

Zapažanja NPM-a:

### **Poseta Specijalnoj bolnici za psihijatrijske bolesti „Kovin”, jun 2018.**

Ozbiljan problem u organizaciji rada Bolnice čini pritisak pacijenata koji nisu na lečenju zbog medicinskih razloga, nego su primljeni bilo zbog lošeg opšteg telesnog stanja, ili su smešteni u Bolnicu zbog loših socijalnih prilika. Tako na primer, prema navodima osoblja, od postojećih psihijatrijskih pacijenata velika većina, preko polovine, ne ispunjava medicinske indikacije za ostanak u bolnici, i jedini razlog zašto su u bolnici je zato što nema ju adekvatan smeštaj u zajednici ili u socijalnim ustanovama. Ovo je u skladu i sa podacima koji su dobijeni prilikom poseta drugim psihijatrijskim bolnicama. Bolnica ima ugovor sa Ministarstvom za rad, zapošljavanja, boračka i socijalna pitanja prema kome to ministarstvo finansira smeštaj ukupno 60 osoba u Bolnici, zbog nedostatka smeštajnih kapaciteta u socijalnim ustanovama. Osim toga na odeljenju neurologije je smešteno oko 30 pacijenata, a na internom odeljenju oko 40 pacijenata. Ovi poslednji su u širem smislu psihijatrijski pacijenti, a na interno odeljenje su smešteni zbog loših telesnih stanja. Ako uzmemo u obzir da je na dan posete bilo 607 pacijenata u Bolnici, od hiljadu registrovanih kreveta, i ako od tog broja oduzmemo 60 koji dolaze zbog socijalnih uslova, 30 koji su smešteni na odeljenju neurologije, i pacijente koji bi mogli biti otpušteni ako bi se stekli adekvatni uslovi za nego i lečenje u zajednici, dolazimo do manjeg broja psihijatrijskih pacijenata koji ispunjavaju indikacije za lečenje u bolnici. Ova površna analiza ponovo pokazuje kako je neophodno redefinisati ulogu i zadatke psihijatrijske bolnice i obaviti sistematsku deinstitucionalizaciju.

I dalje se dešava da se u istoj prostoriji nalaze pacijenti koji su vezani sa pacijentima koji to nisu. Na akutnom muškom odeljenju u prostoriji koja je namenjena za vezivanje uznemirenih pacijenata, u trenutku posete NPM nalazila su se dva pacijenta u krevetima koja nisu bila vezana, već su prema navodima osoblja, tu odmarali. Ova soba je, kao i većina prostorija na muškom akutnom odeljenju (spavaonice, zajedničke prostorije, hodnik, tolaeti), pokri-

vena sistemom video nadzora. Soba za izolaciju na akutnom muškom odeljenju ima ukupno 8 kreveta, što znači da postoji mogućnost da osoba bude fizički sputana u toj prostoriji u prisustvu drugih pacijenata. Ovo je posebno važno zato što, i prema dokumentaciji i prema izveštajima zaposlenih, relativno mali broj pacijenata bude smešten u toj sobi. Vezivanje se vrši vezivanjem sva četiri ekstremiteta, a deo namenjen za ruke je tapaciran sa unutrašnje strane, koja se naslanja na kožu, kako ne bi došlo do povreda ili nepotrebnog žuljanja. Uočeno je da fiksacije neretko veoma dugo traju i po 24 časa u kontinuitetu, a nekada i nekoliko dana uzastopno, sa manjim prekidima.

Individualni plan lečenja postoji u obliku formulara na kome su navedene sve usluge koje pacijent može dobiti u bolnici, a koje lekar (ili tim) obeležavaju na prijemu. Ovakav individualni plan lečenja, koji je uobičajen i za druge bolnice, nije u potpunosti adekvatan, jer ne obezbeđuje uvid u dinamiku odnosa između lekara i pacijenta i njegove porodice, iz njega se ne vidi koliko oni učestvuju u tome i koliko je pristup uopšte individualizovan. Nije jasno koliko je utvrđena procedura razmatranja individualnih planova lečenja pacijenata na sastancima tima odeljenja, niti da li se to radi svakodnevno. Individualni plan lečenja se upisuje u istoriju bolesti – ali to nije praksa na svim odeljenjima niti sa svim pacijentima.

Veliki broj pacijenata je zaključan na odeljenjima i ne može ih napustiti po svojoj volji, iz čega proizilazi da su oni praktično lišeni slobode. Na primer, iako je na muškom akutnom odeljenju bilo zvanično 3 pacijenta na prinudnoj hospitalizaciji, svih 50 je zaključano, odnosno u zatvorenom režimu. Na akutnom muškom odeljenju uočeno je da su na vratima u okviru mokrih čvovora skinute kvake. Odgovor zaposlenih je da razlog tome kako se pacijenti ne bi samopovredili, odnosno da ne iskoriste kvake prilikom pokušaja samoubistva vešanjem. Takođe, pregledom dokumentacije dobrovoljnih pacijenata, tim NPM je nailazio na slučajeve da su pacijenti potpisivali da su saglasni na prijem, iako su primljeni agitirani i/ili uznemireni. Slična situacija je i na ženskom akutnom odeljenju, gde je samo za 1 pacijentkinju, koja je primljena u danu posete NPM, doneta odluka psihijatra o zadržavanju bez pristanka.

Prema navodima zaposlenih i dokumentaciji u koju je NPM ostvario uvid, tokom procedure zadržavanja bez pristanka ročišta se održavaju u Bolnici. Ipak, i dalje postoje mala probijanja rokova. U postupcima sud angažuje lekare veštaka koji rade u Bolnici, ali prema navodima, to nisu lekari koji su primili pacijenta u Bolnicu, niti lekari koji su bili u sastavu konzilijuma koji je odlučio da se lice zadrži u Bolnici. Konzilijum se uvek sastoji od dva lekara psihijatra i jednog psihologa. Prema rečima rukovodstva Bolnice mišljenja psihijatarata i konzilijuma se retko razlikuju, a retko se dešava i da konzilijum i veštak daju različita mišljenja. Tako je bilo i u slučajevima prinudne hospitalizacije u koje je NPM ostvario uvid. Ponekad se dešava da se u vremenskom periodu od mišljenja lekara do održavanja

konzilijuma pacijent umiri, pa pristane na hospitalizaciju. U trenutku posete NPM, ukupno tri pacijenta su bila na prinudnoj hospitalizaciji. Pregledom njihove dokumentacije o prinudnoj hospitalizaciji uočeno je da je u jednom slučaju član konzilijuma koji je procenjivao potrebu za nastavkom prinudne hospitalizacije bila doktorka koja je veštačila prilikom prinudnog smeštanja. Prema navodima zatečenog lekara, do ovakvih situacija dolazi, jer se dešava da nema dovoljno lekara da obrazuju konzilijum, pa se desi i da u sastav konzilijuma za produženje prinudne hospitalizacije bude određen i lekar koji je već prethodno bio angažovan kao veštak u tom konkretnom slučaju. Takođe, objašnjeno je da se veštačenje radi samo jednom – prilikom donošenja prvobitne odluke suda o zadržavanju lica bez pristanka, dok se kod produženja prinudne hospitalizacije ne radi ponovno veštačenje. Produženje se, prema navodima uglavnom obavlja po automatizmu, samo na osnovu izveštaja Bolnice, a sud ne održava novo ročište, niti saslušava lice pre donošenja odluke. Rešenja o zadržavanju uručuju se zadržanim pacijentima, koji retko kada ulažu žalbe višem sudu.

U Specijalnoj bolnici za psihijatrijske bolesti u Kovinu postoji nedostatak stručnog kadra svih profila. Iako nije obzbeđen potreban broj zaposlenih na realizaciji rehabilitacionih aktivnosti, on je u odnosu na 2013. godinu još i smanjen, što ne doprinosi uspešnoj i potpunoj rehabilitaciji pacijenata.

Republički fond za zdravstveno osiguranje (RFZO) nije prepoznao potrebu da se finansijska sredstva koja se obezbeđuju na godišnjem nivou za Bolnicu upotrebe i za razvijanje i primenu rehabilitacionih aktivnosti. Iz budžetskih sredstva RFZO za Bolnicu se obezbeđuju sredstva shodno broju bolesničkih postelja, a ne pruženih zdravstvenih usluga.

Da zaključimo, postojeći psihijatrijski sistem u Srbiji je neadekvatan i ne može da odgovori na potrebe obolelih i zajednice. Čak i u savremenim, daleko boljim uslovima, on stvara uslove za ugrožavanje prava obolelih, indukuje nasilno ponašanje koje se povezuje sa bolešću, nudi neadekvatan tretman osoba koje su počinile zločin usled bolesti, male ili nikakve mogućnosti za psihosocijalnu rehabilitaciju, podržava i jača stigmatizaciju obolelih i njihovih porodica itd. Prevaziđen model lečenja i zbrinjavanja dovodi do velike patnje i ponavljanja kriza, što neminovno vodi ka osiromašenju kapaciteta ličnosti, porodice i čitavog društva. Ovaj sistem se zasniva na zastarelim pretpostavkama koje se postepeno napuštaju i u zemljama u razvoju, dok su ekonomski i institucionalno razvijene države u velikom obimu već razvile službe za zaštitu mentalnog zdravlja u zajednici. Pristup okrenut potrebama pacijenta i psihosocijalna rehabilitacija su koncepti koje podržava Svetska zdravstvena organizacija (WHO), institucije Evropske unije i sve relevantne stručne organizacije, i zato ne postoje nikakvi naučni, stručni, ekonomski, pravni ili politički razlozi da se reforma psihijatrije u Srbiji ne

sprovede odmah i sistematski. Na žalost, nema nikakve sumnje da ovaj proces nailazi na veliki otpor u stručnoj javnosti, ali još više zabrinjava činjenica da se država samo deklarativno opredelila za deinstitucionalizaciju, dok su konkretni koraci izostali. Mada je bilo realno da su se do sada centri za mentalno zdravlje formirali bar u 20-tak većih gradova i opština koje imaju povoljnu zdravstvenu infrastrukturu, do toga nije došlo, niti je država sačinila realan i ostvariv akcioni plan. Iako je prošlo šest godina od usvajanja Zakona o zaštiti lica sa mentalnim smetnjama, nisu pripremljeni neophodni podzakonski akti i drugi dokumenti koji bi bliže definisali rad centara za mentalno zdravlje, niti su usvojeni propisi koji bi obezbedili finansiranje usluga koje centri pružaju. Vlada Srbije bi morala da u najkraćem mogućem roku obezbedi jasnu i nedvosmislenu podršku procesu deinstitucionalizacije velikih psihijatrijskih bolnica i socijalnih ustanova, kao i ostale preduslove za reformu psihijatrije u celini. U tom smislu, neophodna je bliska saradnja pre svega ministarstava zdravlja i socijalne politike, ali i drugih ministarstava koji u svojim oblastima treba da obezbede sve što je potrebno da se uspostavi i razvija kvalitetna zaštita mentalnog zdravlja u okviru zajednice, uključujući punu inkluziju u društvo. Donosioci političkih odluka moraju imati u vidu krajnji ishod reforme - bolju brigu za mentalno obolele, poštovanje i zaštitu njihovih prava, veliku pomoć porodicama koje su pogođene bolešću, ali i sigurnije i humanije društvo u celini. (Jović i sar, 2016.)

## Literatura:

1. Jović, V., Palibrk Lj., Mirkov J. (2016). *Priručnik za uspostavljanje i razvoj centara za zaštitu mentalnog zdravlja u zajednici*, Beograd, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji
2. *Report to the Government of Serbia on the visit to Serbia carried out by the European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT) from 26 May to 5 June 2015*, Strasbourg, 2016.
3. *Izveštaj o poseti Specijalnoj bolnici za psihijatrijske bolesti „Kovin“ (2018). - praćenje postupanja po preporukama iz Izveštaja NPM o posetama 2014. i 2016. godine*, Zaštitnik građana.
4. *Zakon o zaštiti lica sa mentalnim smetnjama* ("Sl. glasnik RS", br. 45/2013)
5. *Pravilnik o vrsti i bližim uslovima za obrazovanje organizacionih jedinica i obavljanje poslova zaštite mentalnog zdravlja u zajednici* ("Sl. glasnik RS", br. 106/2013)
6. *Pravilnik o bližim uslovima za primenu fizičkog sputavanja i izolacije lica sa mentalnim smetnjama koja se nalaze na lečenju u psihijatrijskim ustanovama* ("Sl. glasnik RS", br. 94/2013.)
7. Turudić, M. (2019). *U potrazi za sadržajem života*, <https://crtv.ian.org.rs/u-potrazi-za-sadrzajem-zivota/>



# **ISKUSTVA ŽRTAVA TORTURE**

**Intervjuisao i napisao Momir Turudić**



## Varljivo leto '95.

*„Kada je video moju ličnu kartu, policajac mi je rekao: 'Vidi koliki si, volu rep da iščupaš, a kriješ se dok drugi ginu, sram te bilo.' Od ljudi koji su tu stajali, neko je dobacio: 'Vodi ga, treba mi da ginemo za njegovu kuću.' Ostali su ćutali, neki su gledali u zemlju, videlo se da ih je sramota ali da ne smeju ništa da kažu. Razumem ih, ne bih ni ja na njihovom mestu. Gadna vremena su bila, gde da nešto kažeš pa da kupe i tebe.“*

U moru krvavih i sramotnih događaja kojima su na ovim prostorima devedesete godine prošlog veka bile serijski preplavljene, jedna od epizoda odigrala se leta 1995. u Srbiji. Ta epizoda nije bila najkrvavija od svih, ali sigurno jeste bila jedna od najmučnijih.

Tada su srpska policija, policije Republike Srpske Krajine i Republike Srpske, kao i pripadnici Arkanove dobrovoljačke garde, hapsili one kojima je mesto rođenja bilo u Hrvatskoj ili Bosni (ili su sa Hrvatskom i Bosnom imali bilo kakvu vezu) i slali ih na ratišta, posle manje ili veće torture i uz bezbrojna poniženja. Mnogi su na tim ratištima poginuli, a one koji su preživeli je sve što su od hapšenja do povratka prošli zauvek obeležilo.

Hapšenja su se odvijala svuda – po izbegličkim centrima, stanovima, studentskim domovima, samačkim hotelima, na ulicama, u vozilima gradskog prevoza, vozovima, autobusima... Bilo je očigledno da je ovaj šinter-ski lov na ljude koji se odvijao javno, pred očima bezbrojnih svedoka, organizovala država Srbija, ali za ondašnje državne medije, poput tadašnjeg RTS-a, „Politike“, „Politike ekspres“, prisilna mobilizacija nije postojala.

„Politika“ je sladostrasno pisala 16. juna '95. da „Krajišnici dolaze u pomoć“ i da „u RSK stižu autobusi puni vojnih obveznika iz Srbije“, dobrovoljno, naravno. Pomenuti mediji su u isto vreme širili stereotipne priče o izbeglicama kao deztererima i profiterima, kao da su sledili smernice date u jednom tekstu Mirjane Marković, supruge Slobodana Miloševića. Tekst je bio objavljen u „Dugi“, a u njemu je, između ostalih gadosti, pisalo: „Jedan deo boraca za srpsku stvar u Bosni i Srpskoj Krajini, živi u Beogradu, nije ni dan proveo u ratu i ne misli ni da ga provede. Uglavnom su došli sa područja gde se ratuje i to na vreme, pred početak rata ili u prvim njegovim danima. U Beograd, ali i u druge gradove u Srbiji, su došli sa svojom decom, sa svojim novcem i sa svojim ambicijama – da u Srbiji preuzmu ekonomske, političke i uopšte društvene pozicije, koje će ih učiniti građanima prvog reda, izvan kategorije...“

Istini za volju, za stvaranje odijuma prema izbeglicama u srpskoj javnosti i nije bio neophodan ovaj uradak Mirjane Marković. Najveći deo sledbenika i obožavalaca Slobodana Miloševića, inače velikih srpskih nacionalista, o svim izbeglicama je mislio isto što i Markovićeva. Te priče se nisu mnogo promenile ni posle „Oluje“ u Hrvatskoj, kada su u rat, čiji je katastrofalan kraj bio očigledan, vraćani ljudi koji tek što su iz njega jedva izvukli živu glavu.

## **Organizovani zaborav**

Reklo bi se da skoro svi učesnici ove epizode jugoslovenskih ratova pokušavaju da je zaborave, naročito posle pada Slobodana Miloševića 5. oktobra 2000. Logično je da to žele brojni organizatori i izvršioci ovog krvavog posla, mnogi su i danas u vrhovima vlasti i ne vole da ih neko podseća na njihovu prljavu prošlost. Po njima, ni ovog događaja ni takve njihove prošlosti nije ni bilo. O novinarskom polusvetu koji je izgovarao ili pisao sramne pamflete o izbeglicama i ratu tek ne vredi govoriti, da su imali savesti i morala ne bi taj posao ni obavljali. Takvi su se malo pritajili posle 5. oktobra (ne treba ni pominjati da zbog svega što su radili nisu ni tada snosili nikakve posledice), da bi mnogi od njih, od kada su se 2012. na vlast vratili „njihovi“, nastavili da rade ono što jedino umeju, da zagađuju javni prostor blateći neke nove mete koje im vlast ponišani.

Logično je, međutim, i što žrtve žele da se što manje podsećaju poniženja i strahova, i trauma koje su im posle toga ostale. I oni retki koji su zbog smrti najbližih ili torture koju su prošli tužili ondašnju državu, pa kopali svoje rane ponavljajući bezbroj puta na sudu sve što im se desilo, sudarili su se sa višegodišnjim suđenjima koja su, u boljem slučaju, završena mizernim odštetama, a najčešće sa konačnim odgovorom da je ceo slučaj zastareo.

Većina nije ni pokušala da na sudu dobije bar neko zadovoljenje zbog onoga što im je država učinila. „Ako sam se nečemu naučio u poslednjih 30 godina, to je da od ove zemlje ništa ne očekujem,“ kaže Z. „Da se vučem po sudovima dokazujući ono što svi znaju, svestan da se sve to razvlači samo da bi prošlo što više vremena i da bi što više ljudi odustalo kad shvati da kraj neće ni dočekati, nije mi padalo na pamet. Jesam godinama ludeo kada vidim one gadove koji su sve to radili kako se keze po televizijama i slobodno idu ulicama, ali sam na kraju i na to oguglao. I da sam kojim slučajem otišao na sud i dobio neke pare, ništa mi to ne bi značilo kada znam da sa njima ništa ne bi bilo, a znao sam da neće.“

Z kaže da je razgovarao sa nekoliko drugova koji su imali slična iskustva kao i on i pitao ih da li bi nešto rekli o onome kroz šta su prošli te 1995, ali da su svi odbili. „Neki od njih su ranije davali izjave kojekakvim organizacijama, čak išli na sud da svedoče, ali više neće ni reč o tome. Rekao mi je

B: 'Muka mi je više da pričam o tome, dosta mi je što moram da se sećam.' I razumem ga, da se ne poznajemo ne bih ti ni ja ništa rekao. Samo ne mogu mnogo da pričam o tome, i meni se povraća kada se svega setim."

## Lov na ljude

Z je došao na studije u Beograd 1987. godine. „Jesam iz Hrvatske, ali nisam došao ovde zato što sam Srbin. Privlačio me Beograd zbog koncerta, utakmica, života, u celoj Jugoslaviji to je ipak bio jedini pravi velegrad.“ Kaže da je osetio šta se sprema krajem osamdesetih, ali da nije verovao da će biti rata. A kada je rat počeo, nijednog trenutka nije pomislio da uzme oružje u ruke. „Za šta da ratujem, sa kim? Ja sam „zvezdaš“, čim sam došao u Beograd uzeo sam godišnju propusnicu za „sever“, nisam propuštao nijednu utakmicu. Tamo sam prvi put čuo za Arkana. Svi su znali da je kriminalac i da je po inostranstvu ubijao za DB. Kad je rat počeo, onaj najgori šljama sa „severa“, sve go kriminalac, je otišao kod njega u gardu da se, kao, bori za srpstvo. Razmišljao sam da odem u inostranstvo, ali devojka ovde, roditelji kod kuće, fakultet pri kraju... Nekako sam se vukao kroz te godine, kao i svi.“

Z.-a je srpska policija uhapsila jedne večeri na Zelenom vencu. „Čekao sam autobus, trojica njih su počeli da legitimišu, prvo su na mene naleteli. Znao sam da već nedeljama hvataju ljude, ali nisam se krio, sve misliš: 'Veliki grad, neće valjda baš mene.' Kada je video moju ličnu kartu, policajac mi je rekao: 'Vidi koliki si, volu rep da iščupaš, a kriješ se dok drugi ginu, sram te bilo.' Od ljudi koji su tu stajali, neko je dobacio: 'Vodi ga, treba mi da ginemo za njegovu kuću.' Ostali su ćutali, neki su gledali u zemlju, videlo se da ih je sramota ali da ne smeju ništa da kažu. Razumem ih, ne bih ni ja na njihovom mestu. Gadna vremena su bila, gde da nešto kažeš pa da pokupe i tebe.“

„Odveli su me u Volginu ulicu na Zvezdari, tamo je valjda bila ranije neka kasarna. Ja sam živio u studentskom domu „Patris Lumumba“, isto na Zvezdari, znao sam taj kraj. Dva dana sam bio tamo, sa još gomilom ljudi, ne znam tačno koliko nas je bilo. Nisu nas tukli, ali osećaš se kao govno. Ne znaš šta će biti sa tobom, u stvari znaš da ćeš na ratište, a pola policajaca se kezi, podjebava nas i gleda kao da su srećni što ćemo mi možda tamo poginuti, kao da će oni nešto dobiti od toga. Tamo sam od drugih čuo da su dobijali neke dodatne pare na platu za svakog čoveka koga uhvate. Mada, bilo je i pristojnih ljudi među policajcima, videlo se da rade ono što rade zato što moraju. Bilo je svakakvih slučajeva tamo, čoveka su pokupili jer je vozio kola sa bosanskim tablicama, inače je bio rođeni Beograđanin. Čuo sam posle da je završio na Bihaću, jedva ga je porodica odatle izvadila.“

„Onda su me autobusom odveli u Sremsku Mitrovicu, sa još tridesetak ljudi, u neki vatrogasni dom. Tamo su nas čekali Arkanovci. U uniformama,

kao neka vojska, a sve njuške da im daš po pet godina robije čim ih vidiš, pa tek onda da im sudiš. Postrojili su nas, pa: 'Šta je pičke, nećete u rat pederi, e hoćete ili ćemo mi sve da vas pobijemo, ili da vas oteramo ustašama da vas oni pobiju', onda redom, kome šamar, kome pesnica u zube ili stomak, psuju, prete. Kada su meni zavalili šamar, pa pesnicom u uvo, pola mozga hoće da pukne što to trpim, druga polovina vrišti da budem miran da ostanem živ, a sam se sebi gadim.

Iz Mitrovice u Erdut, u Arkanov kamp. Tamo nam je Arkan držao govor, da smo đubrad dezerterska, govna, da nismo muškarci, ali da će on od nas da napravi vojnike. Glupo zvuči, ali šišanje na silu tamo u kampu bilo mi je veće poniženje i od batina i od psovanja. Od vojske mi je šišanje kada te neko na to tera bilo odvratno, kao da si životinja, a ne čovek, a u Erdutu su me šišali, psovali i pljuvali. Posle, k'o neka obuka za ratovanje, batine skoro svaki dan, veće ili manje, šutiranje u dupe, psovanje... Osećaš se kao stoka, i jesi stoka za njih.

O ratištu ne mogu da ti pričam. Vratio sam se živ, nekoliko ljudi koje znam je poginulo, neki su pukli pa su i danas na lekovima, neki su završili na igli. O alkoholu i brakovima koji su se posle raspadali da ne govorimo, malo ko je ostao normalan. Ja sam još i dobar.

I nije bilo lako ni onima koje nisu uhvatili. Moj drug M. je imao devojkicu iz Beograda, bio je kod nje u stanu četiri meseca. Ona mu nije dala uopšte da izlazi napolje, plašila se da ga ne pokupe. A porodica mu je stigla iz Krajine posle „Oluje“, pa su mu oca uhvatili i vratili ga u Hrvatsku na front. M. je jedva to preživio, srećom da se ocu ništa nije desilo, nije poginuo. Da jeste, mislim da bi se M. ubio, u takvom je stanju bio kada se sve završilo.“

## U potrazi za sadržajem života

*„Ima jedna studija u kojoj je dokazano da je stigma psihijatrijskih pacijenata konstantna. U istoriji je stigme bilo i biće, mi smo obeleženi i to se neće promeniti. Ali to ne znači da mi ne treba da radimo na tome da to promenimo, jer stigmu čine predrasude koje ljudi imaju“*

Dragan Jugović je prvi psihijatrijski pacijent u Srbiji koji je nastupio otvoreno u javnosti, 2009. godine, i pričao o svojoj bolesti i iskustvima. Osnivač je i prvi predsednik udruženja korisnika psihijatrijskih usluga „Duša“, osnovanog 2000. godine. Bio je predsednik tog udruženja do 2011. godine kada je, kako kaže, ustupio mesto drugima. U udruženju je aktivan, mada ne kao ranije, ali se pojavljuje često u javnosti – učestvuje na tribinama i razgovara sa studentima na Fakultetu za psihologiju, Filozofskom fakultetu, Fakultetu političkih nauka, davao je i daje intervjuje mnogim medijima.

„Ja sam se razboleo sa 18 i po godina, tada sam bio prvi put lečen, sada imam 58, znači da se lečim 40 godina. U tih 40 godina sam svedok mnogih promena u situaciji lečenja psihijatrijskih bolesnika u Srbiji,“ priča Jugović.

**Iskustva iz ‘Laze’:** Njegova prva iskustva sa lečenjem bila su u februaru 1979. godine. „Imao sam tada napad bolesti, razboleo sam se i posle dva dana napravio ekces. Bio sam u hotelu ‘Moskva’ kada sam se onesvestio, ljudi su zvali hitnu pomoć, videli su da sam psihijatrijski bolesnik pa su me odveli da prenoćim u bolnici ‘Laza Lazarević’. Posle su me pustili, pa sam se lečio u ‘Palmotićevoj’ 10-15 godina, a posle dvadesetak godina u ‘Lazi’.

Sva moja negativna iskustva su iz ‘Laze Lazarevića’. U ‘Palmotićevoj’ ne, tamo nije bilo nijednog lošeg iskustva. To je ‘gospodska’ bolnica, jako lepo sređena, oni biraju pacijente koji su lakši, koji su mladi. Čim se neko dugo leči, ako je teže bolestan, oni ga šalju dalje, takvi uglavnom završe u ‘Lazi’. ‘Laza’ je urgentna ustanova, oni rešavaju situacije kada policija i hitna pomoć dovoze pacijente, tako da oni moraju da reaguju dosta grubo.“

Kada govori o svojim ružnim iskustvima u „Lazi“, Dragan Jugović ih deli na četiri vrste. „Prvo, to je fizička sedacija, kada te vežu za krevet. Onda hemijska sedacija, kada pijete ogromnu količinu lekova da ne znate za sebe. Zatim iskustvo da vas u ‘Lazi’ niko ništa ne pita, niti nešto uzima u obzir. Nešto se desi, lekar pita tehničara, sestru, niko pacijenta ne pita ‘šta si uradio, kako?’, to njih ne zanima. I četvrto, kažnjavanje injekcijama, to sam doživeo i ja i neki drugi pacijenti. Na primer, pijem tri puta dnevno tabletu bensendina, tehničar sam promeni i da mi injekciju. To je jako stresno iskustvo.

Međutim, još nešto je bilo mnogo teže. Jedan pacijent, stariji od mene, lečio se na odeljenju, i jednom smo bili pozvani na neko predavanje. Direktor bolnice je držao predavanje o alkoholizmu. Naš pacijent je rekao: 'Doktore, kako vi nama držite predavanje o alkoholizmu, kad ste vi alkoholičar?' Doktor je ćutao, i šta se desilo? Od tog dana je doktor naredio da mu se tri puta dnevno daju injekcije, sledeća tri meseca je ležao i tri puta dnevno dobijao injekcije bensedina, šta li je, dok mu guza nije bila kao lubenica."

**Veživanje kao sudbina:** Jugović takođe svedoči na koji način i zašto su se menjali uslovi pod kojima se primenjuje „fizička sedacija“, kojoj je mnogo puta bio izložen. „Postupanje lekara, tehničara, to je po pravilima. Niko vas tamo ne mrzi, niko vas ne maltretira zato što on to hoće,“ smatra on.

„Na primer, ja se razbolim, dođem u bolnicu. Čim sam primljen, meni je najgore, osećam se užasno, u glavi mi je kaos, oni me vežu do sutra ujutru. To je procedura. Posle sam saznao da, ako je neki pacijent teži od 100 kilograma, obavezno ga vežu, a ako je lakši od 80 kilograma, onda ga ne vežu. Ja imam 120 kila. Znači, u bilo koje doba dana da me prime, vežu me do sutra ujutru, a tog dana sam najteži, najgori. Dva puta mi se desilo u životu da sam u Lazi bio vezan po tri dana. Ako moraš da ideš u toalet, to radiš ispod sebe. Kad sam vezan, ja ne mogu da spavam. Primljen sam u odeljenje u najtežem stanju, i tih deset ili više sati koje provedem vezan, to je užas.

Isti je protokol prema svima, i ne gleda se pojedinačno šta je ko uradio, već se automatski primenjuje. Dovede vas policija, hitna pomoć, oni ne znaju ko ste vi, i vežu vas. Takva su pravila, niko tu nema ništa protiv mene.

Međutim, od kada se promenio zakon, pre nekoliko godina, više toga nema. Naime, po prijemu vas vežu, ali samo na sat vremena. Ako treba da se produži veživanje, mora doktor da dođe, da pogleda i potpiše još sat vremena. Na svaki sat vremena doktor mora da produži. Baš ove godine, u januaru i februaru sam bio lečen u bolnici u 'Lazi'. Vezali su me sat vremena, pa su me pustili.

Stanje se popravilo pre svega zato što se, u saradnji sa našim doktorima, IAN-om i nama članovima udruženja 'Duša', pre nekoliko godina promenio zakon. Dok se zakon nije promenio, ne može se ništa promeniti. Ovo je jedan primer koji sam pomenuo, da možeš da budeš vezan samo sat vremena, i posle mora doktor da produži. Zamislite moje iskustvo ranije, vezan u bilo koje doba dana do sutradan ujutru, ili to što sam bio vezan dva puta po tri dana! Zamislite kakvo je to iskustvo!

Mada, veživanje za krevet je humana stvar. U kom smislu? Pre veživanja za krevet, u istoriji psihijatrije, pre više decenija, pacijentu su navlačili takozvanu 'ludačku košulju'. Mogao je da ustane, saplete se, padne i raz-



bije glavu, pošto rukama nije mogao da se brani. U odnosu na tu košulju, vezivanje za krevet je humano.“

**Početak u ‘Miloševim štalama’:** Svoje lečenje, pre 40 godina, Jugović je počeo u uslovima nedostojnim čoveka. „Ja sam u početku u ‘Lazi’ ležao u bolnici kada nije bila smeštena u novoj zgradi, tek mnogo kasnije se preselila u novu zgradu, koja je jako lepo uređena. Pre se to zvalo Guberevac, to su bile takozvane ‘Miloševe štale’, tu je Miloš Obrenović držao konje. Tu sam bio prvih deset godina. To je bilo užasno, užasni uslovi, 150 godina se tu lečilo. Svega je bilo, vaške, buve...“

Sada su bolji uslovi, ali ranije su se obavezno dobijale vaške. Onda su vas šišali, dobro što su šišali muškarce, ali šišali su i žene, to je traumatično iskustvo, imaju neke praškove, stavljaju ih na glavu. Kardinalno je bilo tada.“

Od velikih promena na bolje, Dragan Jugović ističe i dolazak mladih lekara. „Stari lekari su stara škola psihijatrije, jako je bilo rigidno. Ja nisam psihijatar, ali znam da su stari lekari bili jako, jako grubi, rigidni, a sa mladim lekarima možete da lepo razgovarate. Ovo je nova škola,“ kaže on.

**Lečenje:** Kada poredi današnja iskustva iz „Laze“ sa onima od pre više decenija, Dragan primećuje i da je lečenje nekada trajalo od šest meseci do godinu dana, kasnije oko tri meseca, a sada se na odeljenju leči oko mesec, mesec i po dana.

„Valjda se i situacija promenila, bolji lekovi, šta li,“ smatra on. „Ono što bi moglo da bude promenjeno u ‘Lazi’ je da prvo daju konjsku dozu lekova, hemijskom sedacijom, ali to jednostavno mora tako. U Beogradu ima otprilike sedam psihijatrijskih bolnica. U šest drugih bolnica su uslovi lečenja mnogo bolji. Međutim, koliko sam ja čuo, u ‘Lazi’ se primenjuje bihejvioralna terapija, koja je jako gruba, ali zašto? Ta vrsta terapije koja se radi u ‘Lazi’ daje brže rezultate, a njima to treba. Kada neko dođe u nekom teškom stanju, treba im da se brzo oporavi, da ga brzo pošalju kući.“

U drugim bolnicama se bude po par meseci, recimo u ‘Pasterovoj’. Ta ‘Pasterova’ bude kao hotel. Pa ‘Palmotićeve’, sve je super, blago. A ovde su im neophodni jako brzi rezultati. Ako se nešto desi, odmah vežu za krevet i daju silne inekcije, to su te metode, koje su grube. Ali te metode daju zaista brze rezultate. Ja ih ne krivim, oni tako moraju da se ponašaju.

Kada vas otpuste, onda se bolest individualno leči dalje, idete u dnevnu bolnicu, ili na dispanzersko lečenje. Njima je u ‘Lazi’ bitno da kada hitna pomoć i policija dovedu pacijenta srede što pre. U ostalim bolnicama dođete, sami se prijavite na lečenje, oni vas prime ili kažu dođite za 15 dana. I tamo ste bolesni, ali niste toliko drastično. A ‘Laza’ je urgentna ustanova, tamo pacijente dovodi hitna pomoć i policija.“

Jedan od problema psihijatrijskih pacijenata je što im je, po izlasku iz institucije, potreban sadržaj u životu. „A kada izađe iz bolnice, pacijent nema nikakav sadržaj. Mi se uglavnom zatvaramo u kuću, prijatelji nas ostave, komšiluk nas uopšte ne zarezuje, a i u porodici smo obično...gurnuti u stranu. A pacijentu treba psihoterapija,“ svedoči Jugović.

„Onda se pacijent javlja u dnevnu bolnicu. Tamo ima psihijatrija, socijalne veštine, psihoterapija, predavanja, zdravstvene edukacije, ta dnevna bolnica je sjajna stvar. Tu pre podne imate i socijalni život sa drugim pacijentima, razne sekcije, mnogo toga može da se nauči, engleski, kompjuteri, šahovska sekcija, ima biblioteka, dramska sekcija, literarna.“

**Stigma i razbijanje:** Dragan Jugović je više puta pričao za medije poput „Politike“, „Vremena“, „Blica“, učestvovao je u puno televizijskih emisija. „Trebalo bi pričati sa medijima. Mnogi pacijenti nisu sposobni za to,“ komentariše on svoje javne nastupe. „Problem je i što mnogi mediji šire predrasude. Pre nekoliko godina desio se zločin u Jabukovcu, psihijatrijski pacijent je pobio nekoliko ljudi. Sutradan je list ‘Kurir’ preko cele naslovne stranice ogromnim slovima napisao: ‘Dijagnoza – šizofrenija’. Znak uzvika i neka slika. Samim tim je obeležio sve ljude sa tom dijagnozom, a statistika govori da je među nama, pacijentima, stopa kriminaliteta ista ili manja u odnosu na zdravu populaciju.“

Jugović smatra da se reakcije okoline prema psihijatrijskim bolesnicima možda nisu mnogo promenile, ali da je potrebno i dalje uporno raditi na razbijanju stigme psihijatrijskih pacijenata. „Ima jedna studija u kojoj je dokazano da je stigma konstantna. U istoriji je stigme bilo i biće, mi smo obeleženi i to se neće promeniti. Ali to ne znači da mi ne treba da radimo na tome da to promenimo, jer stigmom čine predrasude koje ljudi imaju. Mi možemo da uradimo mnogo za naš položaj u institucijama, društvu. Ali stigma ostaje, ne samo na pacijentima. I sami psihijatri su stigmatizovani od ostalih lekara. Većina lekara smatra da su kardiolozi, pulmolozi i ostali doktori medicina, ali psihijatrija nije baš medicina u njihovim očima,“ misli Jugović.

On kaže i da nije imao nikakvih problema zbog toga što je prvi u Srbiji javno istupio i govorio o svojoj bolesti, njenom lečenju i problemima u institucijama. „Čak su mi vrata bila i otvorena zbog mojih javnih nastupa“, kaže on. „Ja kritikujem ‘Lazu’, ali sam ‘Lazin’ pacijent. Moje kritike su na mestu, ništa nisam lagao, sve je iskreno, zašto bih imao problema? Svi me lekari znaju, mene tamo zovu ‘doajen psihijatrije’, čak imam i beneficije tamo, baš na osnovu toga.“

**Život u fragmentima:** Dragan Jugović je studirao elektrotehniku, na smeru tehnička fizika, dao je pet ispita sa treće godine i tu, kako kaže, stao zbog bolesti. Od 17 do 47 godine života, trideset godina, držao je časove

matematike i fizike i tako zarađivao, a prestao je da se bavi tim poslom kada je dobio porodičnu penziju. Kaže da je imao sreće, po zakonu tu penziju mogu da dobiju samo oni koji su se razboleli pre osamnaeste godine života i nikada nisu radili. Jugović priča da su svi pacijenti poput njega penzionisani jer psihijatrijski pacijenti zbog vrste bolesti ne mogu dugo da rade i brzo se pezionišu, ali da 90 odsto ima minimalnu penziju, 15.800 dinara, što je suma od koje je nemoguće plaćati račune i živeti. „Takav je zakon,“ sleže ramenima.

„U odnosu na moje prijatelje, sapatnike, ja sam srećan čovek, i moram biti zahvalan Bogu na tome. Ekonomski sam obezbeđen, imam suprugu koju volim, nemamo dece ali imamo lep brak, lepo se razumemo. Moja žena se leči od psihoze. Pošto smo oboje bili bolesni i pre naše veze, sve je u redu, mi znamo tu bolest.“

# Zatvorske hronike

## Niko nije izašao normalan

*„Znao sam ja šta znači dobiti batine, tukao sam se, al' ono kad sediš, stojiš u muriji i ne smeš da se braniš, i samo čekaš sa koje strane će da te puknu... I sad mi se povraća kada čujem ona sranja 'ne možeš da vaspitaš dete bez batina', nema toga koga su batine napravile boljim“*

Pokojni ćale me je lešio od kada znam za sebe, kada god je dolazio kući pijan, a pio je mnogo. Da kažem da sam se navikao na batine, nisam, nema toga ko na to može da se navikne. Samo sam se kao mali navukao straha, znao sam šta me čeka čim bi čuo ćaleta kako viče na kevu još sa vrata. Sećam se da mi je najgore bilo to kad sam čekao dok ne počne da me lema, a znao sam da hoće.

Kad sam bio malo veći, nisam više plakao dok me tukao. Samo ga gledam, pizdim u sebi, udario bih i ja njega, ali veći je, ugazio bi me posle toga. Valjda sam zato rano počeo da se tučem u školi. Ako me neko slučajno zakači ili popreko pogleda, ja podivljam, ne kontrolišem se više. Svi su me se bojali, ali hvala bogu makar nisam tukao slabije od sebe, to mi je uvek bilo gadno.

E onda sam počeo da kraduckam, ma svi smo, sećaš se, odemo u prodavnicu na odmoru pa ko je ukrao sok ili čokoladu ispadne glavni u društvu, onda i ostali isto, da ne bi ispali pizde. Pa onda sanduci za sladoled leti. E sad, jebi ga, neko je na tome stao, ja sam nastavio. Jedan kiosk, drugi, treći, nešto ovde, nešto tamo, dok me nisu uhvatili.

**Sivi dom:** Kad su panduri izleteli iz mraka, usrao sam se od straha k'o kada bih kao mali čuo ćaleta da ulazi u kuću. Bio sam sa T, odrali su nas od batina odmah. Imao sam ja ono da kad me neko udari podivljam, ali na pamet mi nije padalo da se branim. Onda je bilo takvo vreme da je bolje da se sam ubiješ nego da digneš ruku na pandura, nije to k'o danas.

T-a i mene su ispitivali odvojeno. Sve sam priznao što su pitali, šta god smo negde krali, ko ne bi, šamari, pa po bubrežima, pa nekom knjižurinom po glavi, znali su da biju, to im pos' o. Drugo je to što sam tek posle shvatio šta su prave batine u muriji, onda mi je i ovo bilo kao da ću da umrem. Pa psuju sve po spisku, onako baš gadno, em te prebiju, em se i zbog toga osećaš kao govno. Znam, nisam ja bio cvečka, biju panduri svuda kada uhvate nekoga da krade, samo... Ne, neću da kažem da bi posle bilo drugačije sa mnom da prvi put nije bilo ovako, bilo bi možda isto, ja sam sam sebi kriv, nisam znao gde udaram i šta hoću, al' nekako, da je bilo bar jedne ljudske reči, nego samo pljas-tres.... Mislim, znao sam ja šta znači do-

biti batine, tukao sam se, al' ono kad sediš, stojiš i ne smeš da se braniš, i samo čekaš sa koje strane će da te puknu... I sad mi se povraća kada čujem ona sranja 'ne možeš da vaspitaš dete bez batina', nema toga koga su batine napravile boljim.

Držali su nas celu noć pa pustili, nismo još imali po 17. U stvari, strpali su nas u kola i odvezli kući. Gledaju komšije, izvode me panduri iz kola, u kući haos i vriska. Jebi ga, malo mesto, znaš i sam, sve se pamti doveka i ostaneš lopov doveka. Čale onda već nije smeo da me bije, bio sam jači od njega.

Probali su neki ljudi da mi pomognu, jesu, razredna je molila da me ne izbace iz škole, mada sam i tamo svašta radio, volela me je i znala kako mi je kod kuće. I nisu me izbacili prvi put, posle jesu, pa sam promenio školu, pa drugu, treću, ali gde god dođeš znaju da im stiže problem, pa se tako i ponašaju. A i ja se nisam baš trudio da sebi pomognem, na kraju nisam ni srednju završio. Ono normalnog društva što nije skrenulo sa kojim sam se još družio se rasulo, otišli uglavnom za Beograd na studije. A panduri k'o panduri, čim neko negde nešto ukrade, eto ih zovu mene da proveru jesam li ja, i kad jesam i kad nisam.

**Na beogradskom asfaltu:** Kad mi je to dokurčilo, otišao sam i ja za Beograd. Mada je bilo isto sranje, samo veći grad i ne znaju te odmah, svašta sam tamo radio, sa ovakvima k'o ja. Kola, prodavnice, apoteke, tuče, da ti ne pričam koliko sam cirkao i druge stvari... Imao sam već debeo dosije i ne znam koliko suđenja, jednom sam od P.-a koji je bio na faksu, znali smo se od kad smo bili deca, pozajmio lovnu za advokata i nisam mu nikad vratio, a nije ni on baš imao, dao mi je ceo njegov studentski kredit. Znaš kad se pretvoriš u stoku. Na kraju sam dopao zatvora. Osuđen na dve i po, ležao sam oko dve godine. To kad kažeš ne zvuči mnogo za sve što sam radio, samo što kada si tamo svaki dan je kao godina.

A i to ti je nešto drugo. Ne znam ni koliko batina sam od murije popio pre toga ni koliko puta sam prespavao u ćeliji, ali nije to to. U zatvoru se plašiš i čuvara i onih koji su sa tobom, ne znaš ko ti je gori. Nisu svi isti, naravno, ni među pandurima ni među krimosima. Ima pandura koji se trude da budu *strejt*, jebi ga, radi svoj posao ali se ne izživljava, shvata da si čovek, kakav god da si. Ali ima sadista što vole da muče i kinje, pa navukao uniformu i niko mu ništa ne može. Da se žališ nekome na takvog? Ne budi smešan, pa neće valjda pandur na pandura, da svedoči protiv njega, gde si to još na svetu čuo, a ko će da veruje robijašu pre nego panduru?

Drugo, sve ti je tamo u zatvoru nekako povezano. Mrze se robijaši i panduri, ali zna se da sve može da se namesti, i ko je sa kim na vezi. I sad, sve i da ja prijavim čuvara što mi je nešto uradio, a svašta su mi radili, sutra će neko da organizuje da me uhvati 5-6 robijaša i da me ojade, a znaš tek

kakvih sadista tu ima! Čutiš, trpiš, leđa uz zid i moliš se bogu da ti svaki dan prođe. Kako kažu kod nas, ne bi to ni najgorem neprijatelju pozeleo. I neću više da ti pričam o tome.

**Happy end:** Jebi ga, kad sve saberem još sam i dobro prošao kako sam mogao i kako su drugi prošli. Sećaš se T.-a, bio je na robiji kad je počeo rat u Bosni pa su mu ponudili da ga puste ako pristane da ode da ratuje. Otišao je pa poginuo. D. i Ž. se još vucaraju malo po zatvorima, malo napolju, nemaju ni kućeta ni maćeta. Kad je ono devedesetih sve otišlo u pičku materinu, pola društva što je pre toga kralo k'o ja počne da radi ozbiljne stvari, pa puni k'o brod preko noći, samo što niko nije poživio duže od 6-7 godina, pobilo ih što ovde u Beogradu, što tamo kod nas. M. je umro u zatvoru, zaglavio je zato što je koknuo nekoga ovde u Beogradu. S. je otišao u manastir, on ti se odao bogu. Meni je bilo ostalo toliko pameti da se ne upetljam u baš velika sranja, niti sam nekoga ubio ni osakatio, niti sam valjao gudru. Mogao sam, zvali su me, ali bežao sam od toga.

Mene je, pošteno, do ovoga danas izvukla žena, a i dete sam dobio, da nije bilo nje završio bih kao ovi naši, mada sam i brak sa njom uspeo da sjebem. Kad kažem da sam se izvukao, to znači da sam otišao u taksare i prestao da kradem i tučem se. Šta bi drugo radio, ko će da zaposli bivšeg robijaša i lopova i da mu veruje, možda ni ja ne bih. A da sam „normalan“ kao drugi, nisam. Nema toga ko prođe zatvor i robiju a da ostane normalan, tamo odlepe i oni što slučajno zaglave. Najgore je u stvari takvima, znaš ono, nešto proneverio ili ukrao u firmi ili ga je neko cinkario da jeste, a nije, takvi se raspadnu ili obese.

Cirkam manje, ali cirkam puno, pijem tablete ponekad, ne mogu da spavam kako treba. Idem u crkvu. Imam problema sa bubrezima, ne imao koliko su me tukli po njima, boli me tamo gde su me najviše udarali, izlaze neke čudne masnice koje ne prolaze. Dođe krštenica po svoje u našim godinama i kada nisi prošao ono što ja jesam, a kamoli ovako. Ne kukam, što je bilo bilo je, šta znam ko je za to najviše kriv, ja, ćale, murija, država. Niko me nije mazio, da me nisu toliko lešili celog života možda bi ispaio drugačiji, ali kad počnem da mislim o tome dođe mi da se raspadnem, pa izbegavam. Naravno da mi je žao što nije bilo drugačije, nisam kao one dileje što nisu ni bili nizašta drugo nego za krimose, pa se time ponose.

Imam klinca, on mi je sve, i samo se za njega plašim. Nikad nisam ruku podigao na njega, ali nismo u nekim odnosima. Valjda mi nikad nije oprostio taj razvod, i šta sam sve bio i radio. Boli me to, al' trudim se da mu to ne pokazujem. Kad se vidimo pokušavam da mu ne kenjam mnogo šta ne treba da radi, jednom me tako zalepio: „Šta ti, bre, pričaš?“ I šta da mu kažem, jebi ga, trebalo mi je da napunim pet banki pa da shvatim što sam ovakav kakav jesam, a i to mi ne pomaže uvek.

## Pravo da se živi normalno

*„Kao roditelj deteta sa autizmom, koji živi bez podrške sistema i prava koja mi po zakonu pripadaju još od vremena kada je moj sin imao tri i po godine, shvatila sam da to jeste neka vrsta torture. Ne znam koliko se razlikuje tortura od kršenja prava, možda je to prejaka reč, kada se kaže 'tortura' prvo pomislim na batine, seksualno zlostavljanje, ali kada kršenje prava traje toliko dugo, onda to jeste neka vrsta torture. Ja 36,5 godina jesam pod torturom“*

„Moj sin Veljko ima autizam i ima 40 godina,“ kaže Vesna Petrović. „Prošla sam praktično sve roditeljske faze koje su užasno teške, jer autizam je vrlo kompleksno stanje. Kada kažete da neko ima autizam, znate da njegova porodica nema autizam, ali živi u vrlo teškoj, specifičnoj i uvek vanrednoj situaciji.“

Vesna je predsednik upravnog odbora Saveza autizam Srbija. Ovo udruženje postoji od 1977. godine, osnovali su ga roditelji dece sa autizmom. Kaže da je u udruženju radila razne poslove, učila se kako da komunicira sa roditeljima. „To je vrlo težak i osetljiv posao,“ priča ona. „Dugo vremena sam imala problem kako da odvojim emotivno od profesionalnog. Teško je kada vam neko o vašoj situaciji kaže: 'Vi ste majka i vi to treba da radite'. To iskustvo je služilo svrsi da se ja pokolebam. Kada se nastupa sa grupom roditelja pred stručnjacima, ili predstavnicima sistema, uvek postoji situacija kada se roditelji pokolebaju nekom rečenicom kao: 'Pa dobro, imamo i većih problema, nije to tako strašno', 'Zašto ga ne date trajno u dom' itd. To su rečenice koje obeleže život, stvore porodici strah koji se kasnije pojačava, zato što znate da će jednog dana, kada nestane vas i vaše biološke porodice, to zaista biti tačno, da će vaše dete morati da ode u neki dom, u neku instituciju.

Mislim da je dobar deo našeg, roditeljskog stanja posledica neznanja i nepažnje stručnjaka koji dolaze u kontakt sa porodicama i umeju da budu verbalno vrlo surovi. Toga još uvek ima, nema ga u onoj meri u kojoj ga je bilo, izgradili smo neki senzibilitet sa kojim ipak nisam još uvek zadovoljna, a nisu ni drugi roditelji.“

**Preuzimanje odgovornosti:** Vesna Petrović pominje neke slučajeve sa kojima se susreće u svom radu, koji ilustruju probleme sa kojima se suočavaju roditelji ne samo dece sa autizmom, već roditelji sve dece ometene u razvoju. „Imali smo slučaj majke koja ima 72 godine, amputirana joj je noga, vratila se kući, a ćerka joj ima 42 godine i ne može da se brine o sebi. Ustanova je bila puna, na kraju smo molili jedan dom penzionera da prime tu devojkicu.“

Ili situacija porodice u kojoj je otac umro, a majka je poginula posle godinu dana. Dete je imalo 13 godina. Država mora da preuzme takav slučaj, nema drugog izlaza. Po zakonu, obavesti se uža i šira rodbina, ali ako niko od njih ne da ne želi, nego ne može da preuzme to dete jer dete nije dovoljno dugo bio u toj porodici, onda država mora da preuzme odgovornost.“

Odgovornost države je utoliko veća zbog toga što bolest menja i socijalno okruženje u kome porodica živi. „Uža i šira porodica polako odlazi iz vaše kuće posle dijagnoze. To osećate kao roditelj, kao rođak, i to je period kada preživljavate svojevrstu traumu, jer ste ostali potpuno sami i nemate nikakvu podršku od svojih najmilijih,“ priča Vesna. „Imate situaciju da vam odlaze prijatelji, koji vam više ne dolaze u kuću. Oni koji su iskreni, što ja vrlo cenim, kažu da prosto ne znaju šta bi sada radili sa Veljkom, šta bi pričali, strah ih je da nešto ne pogreše. Meni je to potpuno u redu i ne želim da se ti ljudi muče. Puno puta kažem da je moj sin iskristalisao tu priču, jer uvek ostane jedno jezgro ljudi, što mislim da je normalno i u 'običnom' životu. Malo mi je nenormalno da neko ima sto prijatelja, ako imate pet-šest onih pravih, iskrenih, to je fenomenalno. Ali ti prijatelji vole Veljka, vole da ga vide i vole nas.“

**Školovanje i strategije:** Petrovićeva kaže da je najpozitivniji korak koji je učinjen za uključivanje dece sa posebnim potrebama u svakodnevni život obrazovanje, od 2011. godine ta deca mogu da idu u redovne, ali i u specijalne škole. Ako se desi da ne uspeju, mogu iz redovne da pređu u specijalnu školu. Za njih je otvoreno osnovnoškolsko i srednjoškolsko obrazovanje, ali i visoko, trojica mladića su završila fakultet.

Sve je jako dobro rešeno zakonom, ali u realnom životu još uvek nije onako kako bi trebalo da bude. Po zakonu, deca imaju pravo na ličnog pratioca koji ih odvodi i dovodi iz škole i na pedagoškog asistenta koji učiteljici pomaže oko samog programa, ako u razredu ima nekoliko dece ometene u razvoju. Taj asistent bi trebalo da obilazi decu na času, da im pomaže u radu, ali toga nema u praksi jer nema para za to. Lični pratilac je u ingerenciji lokalne samouprave koje uglavnom nemaju novac za tako nešto, tako da je većina roditelja prinuđena da se sama snalazi.

„Ono što je strašno je da nije urađeno nikakvo istraživanje ili evidencija koliko postoji dece ometene u razvoju u specijalnim, a koliko u redovnim školama,“ ističe Petrovićeva. „Država nema ni nacionalni registar, ni ukupan broj osoba ometenih u razvoju, ne pričam sada samo o autizmu. Priča se već godinama da će to biti svakog trenutka, ali se ništa ne dešava, koliko god da urgiramo, vršimo pritisak.“

Ozbiljna država, koja ima registar, ima i strategiju za naredni period života tih osoba. Mi i kada radimo strategije, radimo ih ad hok, za sve, a u stvari ne znamo koliko ih ima. I to je način kako država može da izbegne mnoge obaveze i krši prava osoba ometenih u razvoju ili sa autizmom, tako



što nije donela strategiju, što ne zna koliki ih je broj, koliko ih je u obrazovanju, koliko je nadolazećih, koliko dece sa autizmom koji će biti u obrazovnom sistemu ćemo imati za tri-četiri godine. A školski sistem mora da bude spreman. Kao što mora da bude spreman i sistem socijalne zaštite koji ima dnevne boravke i za osobe sa autizmom i ostale, to su već tinejdžeri i odrasle osobe, ali i trajni smeštaj koji je ovog trenutka, najblaže rečeno, gorući problem.“

**Odrastanje i strah:** Petrovićeva kao najveći problem ističe onaj koji imaju odrasle osobe sa autizmom, koje je ona u svojim mnogobrojnim radovima i nastupima na kongresima nazvala „nevidljivi ljudi“, pošto se ne vide u sistemu jer za njih nema mesta. Ukoliko i imaju sreće da se smeste u ustanove, te ustanove su uglavnom veoma velikih kapaciteta.

„Uvek sam se pitala šta stručnjaci koji su završili školu i fakultet rade u tim ustanovama, ako je normativ defektologa grupa od 40 ljudi,“ priča Vesna. „Razmišljala sam mnogo i šta se dešava sa momcima i devojkama, drugarima mog sina, koji odu u takve ustanove, ali i šta se događa sa ljudima koji tu rade? Oni sagorevaju. Ne mogu da shvatim kako to niko drugi ne vidi. Ako se u nekoj ustanovi nešto loše desi, svi skoče, kažu ‘to nije u redu, taj je uradio to i to’, a ne vide da sistem nije zaštitio tog zaposlenog koji je nešto pogrešno uradio. Kako ne štiti nas, tako ne štiti ni ljude koji tamo rade. A ti ljudi čute, jer tamo rade da bi imali platu, moraju od nečega da žive. To je začaran, težak i loš krug.“

Petrovićeva ističe da je strah od budućnosti kod nje počeo od skora. „Neko me pitao da li mi je bilo teže kada je Veljko bio mali, ili sada, kada ima 40 godina. Ja se, iskreno, tog ranog perioda i ne sećam jer smo bili u velikim problemima, on je imao i poremećaj sna, mi smo gradili strategiju na nivou sledeća 24 sata. To vreme pamtim od vremena kada je moja ćerka mogla da preuzme ne deo brige, nego deo priče oko svega toga, deo organizacije, makar mali deo jer smo suprug i ja vodili računa da ona ne bude previše opterećena. Ona nam je mnogo pomogla.

Dugo nisam razmišljala da je to tako tako strašno i pored toga što sam pregurala karcinom i što sam dijabetičar već 20 godina, nisam imala strah jer sam znala da ću da izguram sa mojom ćerkom i suprugom, na jedan dobar način za našeg Veljka. Međutim, u poslednjih par godina, kako sve češće sedim sa roditeljima koji nemaju tu privilegiju da imaju drugo dete, ili su u situaciji da već nema jednog roditelja, da su majke već odavno samohrane, videla sam da je moja situacija mnogo dobra u odnosu na one koji se ko zna od kada plaše. Majke verovatno odmah posle razvoda, muževi uglavnom pobegnu, mada ih ja branim, ali statistika tako kaže. Počela sam da intenzivno razmišljam o njima, da gledam razne zakone, i shvatila da je situacija vrlo loša.“

**Stanovanje sa podrškom kao rešenje:** Kada govori o deci sa autizmom u specijalnim školama, Petrovićeva kaže da je to bilo strašno, da se samo pričalo o agresiji i autoagresiji, što je tačno, jer to jeste jedna od odlika autizma, ali nikada nije bez razloga. „Oni imaju problem komunikacije, imaju problem ako su u velikoj gužvi, ako su jaki zvukovi. To je autizam, prosto je tako, ali zato treba da formiramo individualne planove, a i grupni plan. Što nije teško, videla sam to u dnevnom boravku gde moj sin ide, tamo su ljudi shvatili šta treba i upoznali su decu. Imaju oni iskakanja, pubertet itd, ali ljudi su se tamo postavili kao roditelji. A osobe sa autizmom mogu da budu u istoj grupi, oni se vrlo lepo integrišu sa lakom, umerenom mentalnom retardacijom, funkcionišu i u inkluzivnom društvu.“

Mišljenje roditelja u svakoj prilici je najvažnije, smatra Petrovićeva. „Kada odvedemo našeg sina u dnevni boravak, napišemo iskreno koje su sve njegove karakteristike, na šta burno reaguje, na šta lepo, šta je motivacija za njega, šta je suprotno... Ako to defektolog ili onaj ko radi sa njim ima, to je odlično. To je ta saradnja koja daje rezultate. Taj dokument koji na početku na neki način određuje osobu koja ulazi u jednu takvu ustanovu, može mnogo da poboljša situaciju i da olakša ljudima koji rade. Zato je to slušanje roditelja jako važno, ali zašto to ljudi često neće, ja ne znam.“

Petrovićeva smatra da bi bilo idealno kada bi se cela grupa njenog sina prebacila u stanovanje sa podrškom. Roditelji iz udruženja nisu smeli sami da se upuste u projekat stanovanja sa podrškom zbog finansiranja, jer su imali primere sličnih projekata koji su realizovani, ali samo u periodu od godinu i po, dve dana. Tokom tog vremena momci i devojke su stanujući zajedno našli neko svoje mesto, neko se zaljubio, neko počeo da radi, ali kada je prestalo finansiranje morali su da se vrate svojoj kući ili, što je još gore, u institucije.

„To su još veće greške sistema,“ smatra Petrovićeva. „Onda sednete pa razgovarate sa roditeljima, a oni su očajni i pitaju se da li je još nekome stalo. To da li je nekome stalo ili nije do bolesnog, do invalidnog, to nije naša stvar, to je stvar države. Roditeljima je najstrašnije što stalno imaju utisak da su višak državi, kao da nas i našu decu puštaju da umremo, naročito posle pedesete godine, mada se roditelji još ranije plaše, zato što vide kako ide. Ne možete da dođete do odgovornih ljudi, da porazgovarate o problemu, ne samo mi, već i roditelji dece sa intelektualnim poteškoćama, Daunovim sindromom, mentalnom retardacijom, svi imaju istu vrstu problema.“

Pominjući prednosti stanovanja uz podršku i boravka u institucijama sa manjim brojem korisnika, Vesna Petrović kaže da je njena porodica shvatala da bi njen sin Veljko, da može da bira, sigurno više voleo da bude sa svojim društvom nego stalno kod kuće. „Zamislite da je neko sa vama od kada progledate kao beba pa do kraja života? Kada razmislite o tome,

shvatite da to stvarno nije u redu. Ali to mora da bude tako u ovoj državi. Kada uđem u grupu moga sina u dnevnom boravku, oni su već 20 godina zajedno, tačno znam kada ih pogledam ko je raspoložen a ko nije. I neverovatno je kako fenomenalno ta grupa funkcioniše. Tako može biti i u jednoj ustanovi trajnog tipa ako postoji individualni plan, kao što u školi svaka učiteljica poznaje svako dete i kaže 'on ima kapacitet, ali mu treba podrška' ili 'ne treba mu, on je borac'.

Jedna od odlika autizma je problem u komunikaciji, često jedna reč znači komunikaciju, ili pokret rukom, i to je veoma važno ako osoba hoće da kaže šta ga boli, da li je gladna, da li joj je hladno. I u ustanovi su potrebna ista ta pitanja, ali da li je moguće da ga neko čuje ili ga razume u instituciji sa ogromnim brojem korisnika?"

Za osobe sa autizmom postoji jedan stacionar u Beogradu, na Bežanijskoj Kosi, i jedan u Šapcu, oba kapaciteta po 50 osoba, što je užasno malo s obzirom na potrebe. Petrovićeva kaže da su to vrlo pristojne ustanove, da su rukovodioci i ljudi zaista divni. „Imam najlepša iskustva sa stacionarom na Bežanijskoj kosi. Tamo jesu sedmokrevetne sobe, ali su ljudi koji tamo rade krajnje korektni, roditelji posećuju svoju decu, odvođe ih kući. Napravila se jedna dobra saradnja. A zašto je soba sedmokrevetna, to bi trebalo pitati ministarstvo, ne zaposlene ili rukovodioca. Nisu oni donosioci odluka, tu je čitav sistem zakazao.“

Velikih institucija za osobe sa intelektualnim teškoćama ima puno, ali ni to nije dovoljno, kapaciteti su pretrpani i nedovoljno je ljudi koji tamo rade, a ništa se ne radi da bi se takvo stanje promenilo. U zakonu o socijalnoj zaštiti piše da mala domska zajednica za korisnike do 26 godina ima kapacitet 50 korisnika, a preko 26 godina – sto korisnika. „Kako čuvati sto ljudi preko 40, 50 godina, ljude koji nisu imali nikakav servis podrške?“, pita Petrovićeva, koja kaže i da je njen prvi odlazak u instituciju bio jer je htela da vidi kako izgleda mesto gde će njen sin jednog dana završiti, a da je to što je videla poguralo da se bori za promenu stanja.

„Kada pričamo o ljudskim pravima, ne vidimo uopšte prava tih ljudi,“ smatra Petrovićeva. „Pravo privatnosti da u ustanovi budu muške i ženske sobe se podrazumeva, ali da li su te sobe jednokrevetne, dvokrevetne ili sedmokrevetne? Šta je tu privatnost, samo da se odvoje žensko-muško? O poimanju prava osoba ometenih u razvoju razmišljaju roditelji koji nisu iscrpljeni, oni koji su iscrpljeni, a takvih je većina, prosto više nemaju snage, istrošili su se. O tome mogu da razmišljaju i roditelji koji su takve stvari videli u drugim zemljama, i to u okruženju. Kada predstavnicima sistema kažem: 'Videli smo to i to u Francuskoj, Britaniji', oni kažu: 'Jao, nemojte, daleko je to od nas'. Onda kažem: 'U redu, videli smo i u Mađarskoj', tražim da pričamo o tome, ali tu sve stane, i imamo priču sa ogromnim brojem

korisnika u institucijama, malo zaposlenih koji rade u njima. A sve može da bude drugačije.“

Vesna Petrović kaže da mnogi razmišljaju da ‘treba ostaviti svoje dete kod kuće, pa dok možeš’, sa čim se slaže, ali da jednog trenutka dete mora da ode na jedno pristojno mesto koje je bar malo slično njegovoj kući, gde ima svoje društvo, i da je potrebno da je mesto inkluzivno, da tu neko dolazi, da se nešto dešava, da ne bude sedam momaka sa autizmom u jednoj sobi, jer to je strašno. „Ako pričamo o najmanjoj ustanovi, da to bude stanovanje uz podršku, na primer osam njih u jednoj kući, ili u stanu, to sam videla u Zagrebu, najbliže nama,“ kaže ona.

„Deinstitucionalizacija kod nas nikako da krene, iako je rečeno da država to treba i mora da reši. Mađari su, na primer, to jako dobro rešili. Oni imaju stanovanje uz podršku sa najviše deset korisnika. Ono što je interesantno je da roditelji mogu, ako hoće, da budu rukovodioci te ustanove. Pravila su jako dobra i čvrsta. Ti momci i devojke su u kuglanama, teretanama, na igrankama, socijalna inkluzija je potpuno normalna. Oni čak pripremaju i obroke za sebe. Sad će neko da kaže: ‘Ali oni imaju autizam, ne znaju...’ Svako priprema i radi ono što zna. Moj sin zna kod kuće da mi sve donese kada mu ja kažem šta nam treba. Svaki put hoće da postavi sto, ne ponese odjednom šest tanjira ili nečeg drugog, već će da se vrati po jednu viljušku, pa još po jednu, pa po nož, ali šta je tu problem? On je svoje slobodno vreme utrošio, bolje tako neko da trčkara bez cilja.

Ima primedbi: ‘Jao, to traje, nemaju pažnju, drugo je kod kuće...’. Zato je mišljenje roditelja kako se on ponaša kod kuće jako važno. Ako samo konstatujete da je uznemiren, jeste uznemiren ako sedi bez cilja, ali ako mu date da nešto raducka, to je važno. To može da bude i motivacija, hajde da oni koji vole da jedu prvo postavite sto, pa kada se ustane, hajde da pakuje tanjire. Nema veze što će to da traje 15 minuta, važno je da on pomaže, dobije ‘divno’, ‘hvala ti’, ‘super si ovo uradio’, i tako se njihovo samopouzdanje povećava. To u instituciji nema šanse.

Razgovarala sam skoro sa ženom iz jedne fondacije koja mi je pričala da je njeno dete bilo u instituciji sa više od 300 korisnika, ali je tamo jako smršao, imao i zdravstvenih i drugih problema, ništa nije radio, bio je potpuno izgubljena osoba. Ulaskom u stanovanje uz podršku to se veoma promenilo, jer tamo imaju svoje zadatke. Ja ne krivim ljude u institucijama, oni su premoreni, bez ideja, oni više nikome ne veruju, a kamoli svojim korisnicima. To kao da mora da bude tako u ovoj državi, ali ne mora.“

Vesna kaže da ne može da tvrdi da su troškovi za život u institucijama isti, ako ne i veći od troškova za stanovanje uz podršku, ali da države koje su ukinuli velike ustanove tvrde da jesu. „A mi se stalno klackamo između te dve stvari, stanovanja uz podršku i života u institucijama.

Kod nas je sve teško kada vidite osobu sa mentalnom smetnjom, autizmom, retardacijom, Daunom. Zašto je teško? Može biti i vrlo zanimljivo, a njima lepo. Osnovni problem je preveliki broj korisnika i premali broj ljudi koji rade sa njima. Problem su i prostorni kapaciteti. Ako nisu dovoljni, a nemate ni dovoljan broj ljudi, praktično je nemoguće raditi i bilo šta uraditi. Nikome tu nije lako, ni roditeljima, ni korisnicima, ni onima koji rade. Tu je sistem zakazao, kod svih nas.“

**Servisi podrške:** Kao još jedan od velikih problema u našem sistemu Vesna ističe i neujednačene servise podrške. „Da su roditelji i deca imali sve servise podrške, imali bi kvalitetniji život,“ tvrdi ona. „Meni mnogi roditelji kažu: ‘Nemoj mnogo da talasaš, može država da se naljuti na nas’. Ne vidim zašto bi se država ljutila na mene, moj sin je sa 40 godina kod kuće. Ne treba niko da mi kaže ‘svaka ti čast’, to je moj sin, ali svakako da meni i mnogim porodicama čija su deca odrasli ljudi treba da omogući jednog asistenta u porodici koji bi subotom i nedeljom, kada su već roditelji stari, izveo tog momka ili devojkicu da ga malo prošetala ili zabavlja. Ono o čemu ja maštam je da imamo taj servis podrške, da roditelji što duže zadrže svoju decu u kući i da budu u snazi za tako nešto, a to može jedino na takav način.“

Imamo jednu slugu koja se zove ‘predah smeštaj’, u toku godine imate pravo da stavite svoje dete 40 dana u taj smeštaj, ali u cugu može da bude 20 dana, ostalo po nekoliko dana. Zamisljeno je da to bude kada su roditelji kod lekara, ako su u bolnici itd, ali i da mogu da otputuju negde. To je odlična usluga, ali tu uslugu ima Beograd, za 50 korisnika, i to od aprila meseca ove godine, ima je i Niš i trebalo bi da počne u Jagodini. To je usluga za roditelje sve dece ometene u razvoju. Beograd koji ima dva miliona stanovnika sigurno ima veće potrebe, a šta je sa manjim sredinama?

Zato bi institucija servisa podrške – asistent koji odlazi u porodice bila dragocena, to može da vodi centar za socijalni rad, kao što postoji pomoć u kući za stara lica. Asistent u porodici je pandan ‘predah smeštaju’, u gradovima gde ga nema. Taj asistent može tih 40 dana da uđe u porodicu zbog istih razloga kao što deca idu u ‘predah smeštaj’. Na pomoć u kući imamo pravo i mi, ali to nikada do nas nije došlo jer nema, ne može, ne mogu da stignu.“

Petrovićeva kaže da bi, nažalost, možda trebalo najviše istaći činjenicu da statistike u celom svetu pokazuju da autizma ima sve više. Sigurno je tako i kod nas, ali mi nemamo registar. „Moramo da imamo tačnu statistiku, ne možemo dobiti ustanovu ako pričamo o 90.000, kao što se priča, to je imaginaran broj, a tačan broj u Srbiji nismo dobili iz mnogo razloga, greška ili čega već.“

**Ustav Republike Srbije:** „Nije bitno da li je upitanju dijabetes, autizam ili bilo šta drugo, svi imaju pravo da žive normalno i pravo da država ne krši

njihova prava. To je suština. Usvojili smo konvenciju UN o zaštiti osoba sa invaliditetom, država je to potpisala i ratifikovala. Obradovali smo se da će to da poboljša situaciju, ali ne vidim da se nešto spektakularno dešava, da to nekome nešto znači, a to je vrlo ozbiljna konvencija.

Meni i roditeljima u poslednjih godinu dana pada na pamet ustav Republike Srbije. Ako neko ne razume i ne poštuje tu konvenciju, zašto ne poštuje ustav ove zemlje gde piše da svaki građanin Republike Srbije ima pravo na lečenje i obrazovanje, na tu i tu pomoć iz oblasti socijalne zaštite? A kršenje ustavnih prava na socijalnu zaštitu je, između ostalog, i to što nema deinstitucionalizacije, što još uvek imamo ustanove u kojima je po 200, 300, 400 korisnika.

Kao roditelj deteta sa autizmom, koji živi bez podrške sistema i prava koja mi po zakonu pripadaju još od vremena kada je moj sin imao tri i po godine, shvatila sam tek tokom ovog razgovora da to jeste neka vrsta torture. Ne znam koliko se razlikuje tortura od kršenja prava, možda je to prejaka reč, kada se kaže 'tortura' prvo pomislim na batine, seksualno zlostavljanje, ali kada kršenje prava traje toliko dugo, onda to jeste neka vrsta torture. Ja 36,5 godina jesam pod torturom.“

# Ali

## Na putu za nigde

Ali sedi na klupi u parku kod Ekonomskog fakulteta u Beogradu, već godinama poznatom kao „Avgan park” među izbeglicama koje prelaze preko Balkana. Odeća mu je pohabana, patike u jadnom stanju. Tvrdi da ima 25 godina. Na reči da izgleda starije, kaže da se oseća kao da mu je 70, kada pomisli šta je sve prošao i video u životu. Rođen je u Mazar-e Šarifu, gradu na severu Avganistana. Otac mu je ubijen 1998, kada su Talibani osvojili Mazar i izvršili pokolj nad lokalnim stanovništvom. „Pričali su da se tako svete zato što su prethodne godine naši iz Hesb-e Vahdada (oružane formacije u građanskom ratu u Avganistanu koju su činili mahom pripadnici Hazara, prim. nov) zarobili i pobili mnogo talibana. U stvari, oni nas Hazare mrze zato što smo šiiti, a talibani su suniti i Paštuni, kažu za nas da nismo muslimani već nevernici i zato nas ubijaju.”

Ali kaže da se ne seća ničega iz tadašnjeg krvoprolića, kao da mu je sve izbrisano iz mozga, ali da su mu majka, stariji brat i sestre pričali kako su Talibani išli od kuće do kuće, izvodili odrasle muškarce i dečake i ubijali ih kao pse po ulicama, a žene i devojke silovali. Otac je zarobljen u borbi i kažu da su mu odsekli glavu, kao i hiljadama drugih, a Alijeva porodica je opstala tako što se nedeljama krila u podrumu, dok nije prošao prvi, najgori talas terora.

„Imao sam osam godina kada su Amerikanci došli, 2001, sećam se da su se neki ljudi radovali što su Talibani pobeđeni, ali malo toga se promenilo. Talibana nije bilo na ulicama danju, ali su dolazili noću, ljudi su i dalje bili ubijani, otimani, mučeni, prebijani, majka nije smela da nas pušta u školu. Od kad znam za sebe, bojim se svega.”

I kada priča o najgorim iskustvima u životu, Alijev glas je ravan, naizgled ravnodušan. Pažljiviji pogled pokazuje da povremeno nervozno skuplja i pruža prste na rukama, a mišići na obrazima mu se ponekad nekontrolisano grče.

## Odlazak

Svoju zemlju je napustio pre oko godinu i po dana. Hteo je i mnogo ranije, ali nije imao para. Stariji brat je otišao za Evropu pre skoro četiri godine, stigao je do Nemačke i onda mu je poslao novac da krene. „Šalje mi i sada povremeno, koliko može.” Na pitanje šta je bio odlučujući razlog da brat, kasnije i on napuste domovinu, sleže ramenima i kaže: ”Pogledaj vesti, ponekad jave šta se dešava u Avganistanu, kad pukne bomba i pogine mnogo ljudi, a mi tako oduvek živimo.”

Imao je sreće da Iran prođe sa krijumčarima bez problema, dobro skriven. „Mi Hazari smo šiiti, kao i Iranci, ali oni sve Avganistance gledaju kao da nisu ljudi, da su me uhvatili vratili bi me u Avganistan.” Kaže da je i u Tursku stigao a da ga na granici nisu uhvatili, ali da zna mnogo ljudi na koje su iranski graničari pucali na planinama na iransko-turskoj granici, i neke koje su uhvatili turski graničari, pa ih naterali da ih vrate u Iran.

„Brat nije hteo mnogo da mi govori o svom putu, ali mi je rekao da je u Makedoniji bio u nekom zatvoru za izbeglice koji se zove Gazi Baba, da su tamo tukli i žene, i decu, i muškarce, i da su živeli kao psi. Pričao mi je i da je u Makedoniji bila banda koju je vodio neki Avgan koga su zvali Ali Baba, koja je izbeglice kidnapovala, zatvarala, tukla i mučila dok njihove porodice ne bi poslale otkup. Zbog svega toga, i zato što se bojim vode pa nisam smeo brodom da idem za Grčku, odlučio sam da iz Turske idem dalje preko Bugarske.”

Ali je četiri puta pokušao da uđe u Bugarsku. U prva tri pokušaja ga je blizu granice uhvatila bugarska policija i naterala da se vrati u Tursku. „Bilo nas je mnogo u grupi, 20-30 ljudi, svaki put. Svaki put su nas prebili, sve muškarce, žene i decu nisu dirali. Tukli su nas pendrecima po nogama, leđima, glavi, šutirali nas. Jednom su nas prvo istukli, pa su nam uzeli sve što smo imali – telefone, pare, hranu, čak i flašice sa vodom. Dovedi su nas do granice, naterali sve muškarce da se skinemo do ...gaća, i onda nas poterali ka Turskoj. Neki policajci su se smejali.”

U četvrtom pokušaju je uspeo da uđe dublje na teritoriju Bugarske, ali je grupu presrela policija i odvela ih u kamp za izbeglice po imenu Bosman-ci. „Kamp, u stvari zatvor. Nije za ljude, kao za životinje, prljavo, smrdljivo, hrana odvratna. Ponekad su nas tukli, onako, bez razloga, šamar, pesnica, ako tražiš nešto, pitaš...” Posle mesec dana Ali je prebačen u kamp otvorenog tipa Voena Rampa. „I to je bilo kao logor, ali makar se moglo izlaziti napolje, mada samo u grupi. Prvi put sam pošao do prodavnice samo sa jednim zemljakom, Avganistancem, pa su nas na ulici presreli neki Bugari, pretili nam noževima, išamarali nas i uzeli nam pare koje smo imali kod sebe.

Čuo sam da je policija u u nekom kampu u Bugarskoj pre dve godine pucala na izbeglice koje su se pobunile zato što su ih maltretirali i zbog uslova u kampu, da je bilo i mrtvih, ali ne znam gde je to bilo, nisam bio tamo.” Kada mu je brat poslao dovoljno novca, platio je krijumčaru i prešao u Srbiju, pre nešto više od godinu dana.

**Na novim granicama:** „Niko me ovde nije maltretirao ni tukao, hvala Srbiji i njenim ljudima za hranu, krevet, svaku pomoć, ali to nije sve u životu, nisam prešao ovoliki i ovakav put da bih do kraja života živeo u izbeglič-



kom kampu," priča Ali. „Upisao sam se prvo na one liste za legalan prelazak u Mađarsku, ali shvatio sam da kao samac nikada neću stići na red. Pet puta sam probao ilegalno preko Mađarske. Četiri puta su nas Mađari hvatali blizu granice. Uglavnom su nas psovali, tukli pendrecima po nogama, ponekad po glavi, dok su nas terali nazad, ali meni su bili najgori psi. Huškali su ih na nas, nekad da zaplaše, nekad da ujeđu. Mene je jedan ujeo.” (pokazuje ožiljak sa tragovima zuba na potkolenici) „Jedva sam hodao, lečili su me posle u bolnici u Subotici.”

„Slomio sam se najgore kada su nas uhvatili, a već smo bili kod krijumčara u automobilu i odmakli daleko od granice, slavio sam u sebi jer sam mislio da sam konačno prošao. A tada nas čak nisu ni tukli, samo su nas doveli do one kapije na srpskoj granici i rekli: 'Go!'. Tada sam odlučio da pokušam preko Hrvatske.”

Ali kaže da je odavno prestao da broji koliko puta je pokušao da ilegalno uđe u Hrvatsku. Smešale su mu se u glavi i stopile u jedno bezbrojne noći provedene u šumama pored granice, prelasci, krijumčari, saputnici, hvatanje od strane hrvatske policije... „Nekad su me tukli, nekada ne. Telefoni su nam uzimali redovno, ponekad ih razbijali pred nama. Nekoliko puta su nas samo doveli do granice, rekli: "Go Serbia, no Croatia", i pustili. Srpska policija nas nikada nije tukla.”

Posle svakog neuspešnog prelaska granice, Ali se vraćao u izbeglički kamp u kome je bio od dolaska u Srbiju, sve do pre tri meseca. Tada mu je rečeno da je izbrisan sa spiska stanara jer ga u kampu nije bilo nekoliko dana, a nije nikome ni rekao da će negde ići. Priča ravnodušno da se ne ljuti, da su mu nekoliko puta pre toga „progledali kroz prste” kada je ostajao van kampa duže nego što je dozvoljeno. „Naravno da znam pravila, ali moram da pokušavam da prođem dalje.” Na pitanje gde spava od kada nije u kampu, sleže ramenima i neodređeno pokazuje ka parku i njegovoj okolini. „Svuda... Snalazim se.” Pominje da ima problema sa bubrezima, da ga bole i da ponekad ima krvi u mokraći. Išao je više puta kod lekara od kada je u Srbiji, rekli su mu da je to verovatno od batina koje je dobijao i spavanja na otvorenom, i dali mu neke lekove.

Ali kaže da više ne zna šta da misli o svom životu. „Znam šta sam sve prošao i video kod kuće, znam da ću tamo poginuti ako se vratim, ranije ili kasnije, i znam da tamo nikada neće biti bolje. Ali nikada do sada nisam dobio toliko batina kao od kada sam došao u Evropu, a mislio sam da je ovo bolji svet u kome ću živeti kao čovek. Čini mi se da mnogi ovde u Evropi misle da mi i nismo ljudi, kao oni, i tako se ponašaju prema nama. Ne smem više ni da mislim o budućnosti.” Pokušaće uskoro da prođe dalje novim putem, preko Bosne.







**Međunarodna mreža pomoći IAN**  
**Dr Aleksandra Kostića 8/2, Beograd**  
**+381 11 4039340**  
**office@ian.org.rs; crtvt@ian.org.rs**  
**www.ian.org.rs**



**Komitet pravnik za ljudska prava YUCOM**  
**Kneza Miloša 4, Beograd**  
**+381 11 33 44 425; +381 11 33 44235**  
**office@yucom.org.rs**  
**www.yucom.org.rs**

Ova publikacija objavljena je uz finansijsku pomoć Evropske unije. Za sadržinu ove publikacije isključivo su odgovorni Međunarodna mreža pomoći IAN i Komitet pravnik za ljudska prava YUCOM i ta sadržina nipošto ne izražava zvanične stavove Evropske unije.